

İLETİŞİM SÜRECİNDE MEKÂN DİLİNİN ARAŞTIRILMASI (BEŞİKTAŞ VE ÜMRANIYE ÖRNEKLERİ)**

Elif Temel^{a*} - Cengiz Anık^b

İstanbul Teknik Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, İstanbul, Türkiye

Marmara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, İstanbul, Türkiye

*Corresponding Author:

E-mail: elifs@itu.edu.tr

(Received 10th January 2023; accepted 15th April 2023)

a: ORCID: 0000-0002-9094-2063 b: ORCID: 0000-0002-7908-036X

ÖZET

İnsanın olduğu her yerde iletişim kaçınılmazdır. İnsanın içinde doğup büyüdüğü ve varlığını borçlu olduğu toplum da iletişim ve etkileşim olmadan var olamaz. İnsan ve toplum için bu denli önemli olan iletişim ve etkileşimin de sürdürülmesi için birçok yol, yöntem ve araç vardır. Mekân da bunlardan sadece biridir. İnsanın doğuşundan bu yana insanoğlunun en temel ihtiyacı barınma olmuştur, bu yüzden de insan ve mekân birbirleri üzerinde tartışmasız karşılıklı bir etkiye sahiptir. Tek taraflı olmayan bu etki hem bireyi hem de mekânı dönüştürerek toplumsal bir gerçekliğin üretilmesini de sağlar ve insanoğlunun mekânı bir araç olarak kullanımı sonucunda ortaya çıkan anlamlar bireyleri bir araya getirerek bir kültür ve nihayetinde bir toplum bilinci oluşturmaya olanak sağlar.

Araştırma kapsamında birey ve mekân birbirini etkileyen iki unsur olarak ele alınmış ve mekân kullanımı bir iletişim süreci olarak düşünülmüştür. Bu makalede, İstanbul'un Beşiktaş ve Ümraniye ilçelerindeki cem evleri mekân olarak seçilmiş ve iletişim açısından incelenmiştir. Bu amaçla, incelenen mekânlarda oluşturulan anlamlar üzerinden bir gösterge sistemi oluşturulmuştur. Bu göstergeler, oluşturulan mekân dilini ortaya çıkarmak üzere literatürdeki Alevilik ile ilgili çalışmalardan ve cem evindeki dedeler ile yapılan mülakatlardan elde edilen bilgiler ışığında yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *İletişim, Etkileşim, Mekân*

A RESEARCH ON THE USE OF SPACE IN COMMUNICATION PROCESS (A CASE STUDY IN BEŞİKTAŞ AND ÜMRANIYE)

ABSTRACT

Where there are individuals, communication will inevitably occur. The society in which people are born, grow up and owe their existence cannot exist without communication and interaction, either. There are many ways, methods and tools to maintain communication and interaction which are so important for people and society. Space is just one of them. Shelter has always been a human being's most basic necessity; thus, so man and space have an indisputable mutual influence on each other. This effect, which is not one-sided, enables the production of a reality by transforming both the individual and the space, and the meanings that emerge as a result of the use of space as a tool by human beings enable individuals to form a culture and ultimately a social consciousness.

Within the scope of this study, the individual and the space are considered as two factors that affect each other and the use of space is considered as a communication process. In this article, the Cemevis in Beşiktaş and Ümraniye, two districts of Istanbul, were chosen as the space and examined in terms of communication. For this purpose, a sign system has been created over the meanings created in the examined spaces. These signs have been interpreted in the light of the information obtained from the studies on Alevism in the literature and interviews with the "dede"s in the Cemevis in order to reveal the language of the space studied.

Keywords: *Communication, Interaction, Space*

** "İletişim Sürecinde Mekân Dilinin Araştırılması (Beşiktaş ve Ümraniye Örnekleri)" başlıklı makale Cengiz ANIK danışmanlığında hazırlanan Elif TEMEL'in doktora tezinden üretilmiştir.

GİRİŞ

Çok geniş bir araştırma alanına sahip olan iletişim, birçok farklı bilim alanının çalışmalarına dâhil edilmiş ve disiplinler arası çalışılan bir bilim özelliği taşımaktadır. Bu çalışmada da iletişim yine sosyoloji, felsefe gibi farklı bilim dallarından kuramcılarının düşüncelerinden faydalanarak incelenecek ve iletişim sürecinde mekânın ve mekân içerisinde oluşturulan dilin anlam üretimine katkısı üzerine çalışılacaktır. Toplumun nasıl var edildiğini, bireyin toplum içindeki işlevini ve toplumun bireye etkisini araştıran Blumer'ın kurucusu olduğu Sembolik Etkileşim Kuramı temel kuramlardan biri olarak belirlenmiştir. Diğer bir kuramsal çerçeve ise iletişim bilimi üzerine çalışan Palo Alto Okulu'dur. Bu okulun esas alınmasının nedeni ise iletişimi salt sözel bir veri aktarımı olarak değil de her türlü davranış, söz, ifade tarzı gibi birçok farklı unsuru iletişimin bir parçası olarak ele almasıdır. Bu iki farklı alandan düşünce biçimlerini bir noktada birleştirmek üzere de pragmatik felsefeden faydalanılmıştır.

Üzerinde durulan diğer bir kavram da mekân olmuştur ve iletişim sürecindeki bir öge olarak ele alınacaktır. Bu doğrultuda mekân kavramı ile ilişkili olarak Edward T. Hall'ün kültür teorisi ile iletişim ve kültür ilişkisini ön plana çıkardığı düşüncelerinden de yararlanılmıştır. Tüm bu kavram ve kuramlar üzerine çalışılarak genel kültür içerisinde kişilerin farklı mekân dillerinin araştırılması hedeflendiğinden Hall'ün düşünceleri ışığında pragmatik bir iletişim modeli oluşturulmuştur.

Son olarak, araştırma kısmında Beşiktaş ve Ümraniye olmak üzere iki farklı yerleşim yeri belirlenmiştir. Bu yerleşim yerlerinde ise genel kültürün içinde fakat toplumun tamamını kapsamayan belli bir kültürün deneyimlendiği bir mekânın araştırılması üzerinde durulmuştur. Cem evlerinin toplumun her kesiminden insana ibadet imkânı vermesi fakat kendi içinde de özgün bir inanca dolayısı ile bir kültüre sahip olması sebebiyle araştırılmaya değer bulunmuştur. Her bir ilçedeki cem evleri bir alt kültürü temsil ettiği için belli süreler katılımlı gözlem yöntemiyle gözlemlenerek araştırma verileri elde edilmiştir. Göstergibilim yöntemi kullanılarak da bu veriler değerlendirilmiş ve bir sonuca varılmıştır.

İletişim ve Etkileşim Kavramları

İletişim dendiğinde birçok farklı kavram ve tanımlama zihinlerde oluşmaktadır. Duygu ve fikirlerin paylaşılması, anlamları ortak kılma, belli mesafeler arasında haber niteliğinde bilgi aktarımı, kaynaklar arası ileti aktarımı, vb. şeklinde birçok tanımlama yapılabilir ve farklı kavramlar bu tanımların içinde yer alır. Tavokin (2011, s.608), iletişim tanımını "*Sözlü veya sözsüz olabilen ortak bir sembolik sistem aracılığıyla katılımcılar arasında bilgi alışverişi*" şeklinde yapmaktadır. Burada "alış-veriş" ile kastettiği iletişim aktörlerinin, kendi fikir ve mesajlarını koruyarak ve başkalarının fikir ve mesajlarını alarak kelime ve fikir alışverişinde bulunmalarıdır. Dolayısıyla karşılıklı zenginleşme söz konusudur. Tavokin'in sembolik bir sistemle altını çizmek istediği sürecin sadece bireyden bireye bir aktarımdan ibaret olmadığı, iletişimin bir etkileşim ürünü olduğunu göstermektedir.

James Carey (1988) de "İletişime Kültürel Bir Yaklaşım" (A Cultural Approach to Communication) isimli makalesiyle iletişimin, mesafelerin ve insanların kontrolü için uzamda mesajların iletildiği ve dağıtıldığı bir süreç olarak görülen aktarım temelli modellere ilk karşı çıkan isimlerden biridir. Carey (1988, s.13), iletişimde etkileşim, geri besleme ve yorumlama gibi özelliklere dikkat çekmiş ve aktarım temelli modelleri yaygın mantığıyla oluşturulmalarından dolayı eleştirmiştir. İletişimin orijinal veya en yüksek

tezahürünü bilginin iletilmesinde değil, insan eyleminin kontrolü ve muhafızı olarak hizmet edebilecek düzenli, anlamlı bir kültürel dünyanın inşasında ve bakımında görür.

İletişimi, tüm insan faaliyetlerini içeren durumlar olarak tanımlayan Ruesch ve Bateson (1951, ss.13-15)'a göre kişilerarası iletişimin gerçekleşmesi için bir veya daha fazla kişinin ifade edici eylemlerinin varlığı gerekir. Bu eylemler de diğer bireyler tarafından bilinçli veya bilinçsiz olarak algılanmalı ve buna yönelik de geri dönüş sağlanmalıdır. Bu özelliklerden anlaşılacağı üzere iletişimin gerçekleşmesi için bireylerin buna yönelik bir niyetlerinin olması ve simgesel bir eylemde bulunmaları gerekir. Devamında, zihinsel bir beceri de gerektiren karşılıklı eylemlerinin çözümlenmesi ve sonucunda ortaya bir etkileşimin çıkmasıdır. Kişi mesajı alır ve bunun kod açımını yaparak zihninde bir anlama karşılık geldiğini fark eder ve bu fark edişi de yine ilişkide olduğu kişiye yeni bir mesaj aracılığı ile ifade eder. Bu süreç göz önüne alındığında iletişimin salt sözel öğelerle gerçekleşmeyeceği de anlaşılır. İletişim için birçok farklı dil kullanılabilir; insanın gerçekleştirdiği tüm eylemler, konuştuğu dil, giydiği kıyafet, mekân kullanması gibi her bir eylem ve unsur iletişimin gerçekleşmesini sağlar.

Etkileşim (interaction), her iki tarafın da bir etki, eylem veya hareket (action) ortaya koyarak birbirlerini etkilemeleridir. Bu etkileşim sonucunda, belirli bir hareketlilik veya etki yaratılır ve karşılıklı bir etkileşim gerçekleşir (Anık vd., 2017, s.623). Bu yüzden iletişim sürecinde mutlaka etkileşim olmalıdır fakat tek başına yeterli değildir. Yukarıdaki tanımlamalara da bakıldığında görülmektedir ki iletişimin gerçekleşmesi için taraflarda bir niyet (intention) olması gerekir. Birey karşısındaki davranış değişikliğini önceden tasarlayarak süreci başlatır. Ancak bu şekilde etkileşim bir iletişime dönüşebilir.

Şekil 1: İletişim Şeması

Kaynak: Anık vd., 2017, s.623

Yukarıdaki iletişim sürecinde bireyin zihnindeki gerçeklikler medyatik mekanizmalar yani sözlü dil, giyim-kuşam, mekân kullanımı, beden dili, davranışlar aracılığı ile ilişkide olduğu bireylere aktarılır. Semboller aracılığı ile taşınan anlamlar diğerlerinin zihinlerinde de aynı anlamların oluşmasını, var olanların değişmesini, yeni anlamların ortaya çıkarılmasını sağlar. İletişim, kişinin kendi zihninden (meta communication) ilişkide olduğu diğerlerine (intra communication) doğru yön değiştirir ve ortaklaşma neticesinde toplumun var olması söz konusudur. Bu nedenle de toplum medyatik bir inşa sürecidir denilebilir. Her bir bireyin temsiliyet mekanizması ise farklı olabilir, fakat burada iletişim sayesinde bir ortaklaşma söz konusudur ve toplum iletişimin medyatik inşa gücü sayesinde inşa edilebilir. Bu noktada toplumsal ve bireysel olarak gelişmenin en önemli koşullarından birinin iletişim olduğu düşünülebilir. Çünkü sadece etkileşimin olduğu bir durumda tarafların birbirlerini dönüştürmesi beklenemez, bunun için taraflarda öncesinde bir davranış değişikliği oluşturacak bir niyetin olması gerekir ki etkileşim iletişime dönüşsün.

Çalışmada da iletişimle kastedilen salt bir bilgi aktarma değil planlı bir etkileşimdir, çünkü çalışma kapsamında iletişimin toplumsal özelliği araştırılmaktadır. Çalışma

kapsamında da iletişim kavramının anlamı etkileşimi kapsayacak şekilde eylemler yoluyla karşılıklı bilgi aktarımı ve davranış değişikliği olarak düşünülmektedir. Fakat bireylerin bir arada olduklarındaki karşılıklı her eylemlerinin iletişimle sonuçlanması beklenemez. Etkileşim sonucu ortaya çıkan tepkiselliğin bir zihinsel süreç sonucu ortaya çıkması gerekir. İletişimde asıl üzerinde durulan konu, bireyin zihninde her bir eylemin bir karşılığının olup bunlara göre bir eylemle tepki gösterilmesidir, tepki verme öncesinde bir düşünme sürecini içerir. Verilen tepkinin de karşıdaki birey için bir sembol olduğunun bilincinde olunması gerekir ki onda nasıl bir eyleme sebep olacağı önceden bilinsin. Zihinde oluşan herhangi bir anlam olmadığı sürece etkileşim, iletişim için yeterli değildir.

Sembolik Etkileşimcilik Kuramı'nın İletişim Bilimine Katkısı

Sembolik etkileşim kuramı makro-sosyolojiye bir tepki niteliğinde ortaya çıkan bilimsel bir disiplindir. Herbert Blumer, sembolik etkileşimcilik kuramını sistematik bir şekilde ele alarak yapısal işlevselci kuramın hüküm sürdüğü bir dönemde sosyolojiye çeşitlilik kazandırmıştır. Blumer'a göre, bu yaklaşımın temel ilkesi şudur: İnsan eylemi, her zaman bir aktörün karşılaştığı bir durum içinde gerçekleşir ve aktör, bu durumu yorumlayarak eylemde bulunur (Morva, 2017, s.142). Bu yüzden bireyin toplumsal alandaki etkileşimi, tepkileri ve beklentilerinin bireyin eylemlerinde dolayısıyla iletişimde etkin bir rol oynadığı düşünülmektedir.

Blumer'a göre sembolik etkileşimcilik üç varsayım üzerine temellenir. Bunlardan ilki insanın nesnelere, onların kendilerindeki anlamlarını esas alarak yöneldikleridir (Blumer, 1969, s.2). Blumer, bu ilk varsayımıyla insanın eylemlerinde nesnelere onun üzerindeki anlamının önemli olduğunu vurgulamıştır. Aynı zamanda anlamın nesnelere var olmadığını bireyin etkileşim kurarak bu anlamı kendine özgü var ettiğini düşünmektedir. Blumer (1969, s.2)'ın ikinci varsayımı ise anlamların kaynağına dairdir. Nesnelere anlamları, bireyin çevresiyle olan etkileşiminden kaynaklanır veya gelişir. Bireyler, sadece anlam aktarması yapmazlar aynı zamanda etkileşimde buldukları bireylerin duruma, bağlama göre değişebilen söz ve eylemlerini yorumlamayabilirler (Slattery, 2007, s.334). Anlamın ortaya çıkması için mutlaka bireylerarası etkileşim gerçekleşmelidir. Blumer (1969, s.4) *“Bir kişi için bir şeyin anlamı, diğer kişilerin o şeyle ilgili olarak kişiye karşı davranış biçimlerinden doğar.”* diyerek anlam oluşumunda diğerlerinin ne kadar önemli olduğunu altını çizmiştir. Bu varsayımın en önemli çıkarımı anlamın tamamen eylem kaynaklı olduğudur. Bireyler diğerleriyle etkileşim halindeyken eylemler vasıtasıyla anlamı inşa ederler. Son olarak üçüncü varsayımı ise bireyler karşılaştıkları şeylerin anlamını yorumlayarak bu anlamları değiştirebilirler (Blumer, 1969, s.2). Bu varsayım, bireylerin anlamları etkileme ve şekillendirme gücüne sahip olduklarını vurgulamaktadır. Burada vurgulanan, anlamların sabit kalmadığı gündelik yaşam içerisinde tekrar tekrar her bir birey tarafından yeniden inşa edildiğidir. Etkileşimin ve aynı zamanda iletişimin anlam oluşumunda ne denli etkili olduğunu vurgulanmıştır.

Sembolik etkileşim kuramının ortaya çıktığı dönemde kabul gören düşünce akımlarına bakıldığında bireyin eylemleri, uyaranlara verdiği tepkiler olarak görülür. Sembolik etkileşimde ise birey, eylemlerini uyaranların bir sonucu olarak ortaya çıkarmaz kendi içinde bir yorumlama sürecinden geçirerek eylemde bulunur. Tıpkı Mead gibi Blumer (1969, s.12) da bireyin eylemde bulunurken öncelikle kendi eyleminin nesnesine dönüştüğünü savunur. Birey kendine başkalarının gözünden bakarak, onların rollerini üstlenerek kendini nesneleştirir. İç-iletişim kurarak eylemlerinin karşı tarafta nasıl bir tepki alacağına dair yorumlamada bulunur ve buna göre eylemlerini gerçekleştirir. Bu

yorumlamayı yapabilmek için toplumdaki bireylerde ön fikirler vardır, fakat gerçekleşen eylemler önceden belirlenmiş değildir. Burada Mead'in nesne ben (me) ve özne ben (I) kavramları devreye girer. Özne ben sayesinde gerçekleşen eylemler her defasında farklılaşır, çünkü her bir birey kendi nesne dünyasının anlamlarını yorumlama süreciyle dönüştürür.

Diğerlerinin tavırlarına yönelik olan bireyin gösterdiği tepkiye “özne ben”, bireyin aynı zamanda kendisinin de üstlendiği diğerlerine ilişkin tavırlarını “nesne ben” olarak tanımlayan Mead (2017, s.197), “nesne ben”in diğerlerinin tavırlarını yapılandırırken “özne ben”in daha sonra kişi adına tepki verdiğini belirtir. “Nesne ben”in tavırları önceden belliyken “özne ben”in nasıl tepki vereceğini bireyin kendisi de dâhil olmak üzere kimse bilemez. Duruma yönelik o anda verilen tepkilerdir. Ancak duruma karşılık olarak gerçekleştirilen eylemden sonra deneyimlenir.

Blumer (1969, s.87), “*Toplum, eylemi şekillendirmez fakat ona bir alan sağlar ve toplum, eylem için itici bir güç değil eylemin bir ürünüdür.*” diyerek o zamana kadar süregelen düşünce akımlarıyla sembolik etkileşimciliğin ne denli birbirinden farklı olduğunu ortaya koymuştur. Sembolik etkileşimin sosyolojiye yaptığı en önemli katkısı gerçekliğin dışsal bir varlık olmadığıdır. İkinci büyük katkısı ise bu gerçekliğin birey tarafından inşa edildiğidir. Birey, yapıların gölgesinde hareket eden pasif bir varlıktan ziyade kendi gerçekliğini oluşturan aktif bir öznedir.

Sembolik etkileşimciliği pragmatik felsefe çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. İki arasında benzerliklerinden biri insan davranışlarının içgüdüsel bir şekilde oluşmadığını, tam tersine toplumsal hafızaya ve öğrenilmiş davranışlara bağlı olarak gerçekleştiğini savunmalarıdır. Bu, birey davranışlarının doğuştan belirlenmediğini tam aksine toplumla etkileşimi sonucu belirlendiğini ortaya koyar (Gökulu, 2019, s.177). Pragmatizm'deki sağduyu kavramı yani dünyaya dair inançlarımız, kategorileştirdiğimiz ussal formlar sembolik etkileşimcilik kuramında bireyin davranışlarını yönlendiren toplumsal hafıza olarak karşımıza çıkmaktadır. Zihnimizdeki çerçeveler bize yeni deneyimlerde yol gösterirken aynı zamanda bu deneyimler çerçevelerimizi tekrar gözden geçirmemizi de sağlayarak aslında yine Pragmatizm'deki gerçekliğin bir süreç olduğu fikrini de destekler.

James (2017'den akt. Türer & Aydın, 2019, s.133), olguların sadece var olduğunu ve doğru kabul edilen şeyin olgulara dair bireyde ortaya çıkan inanç olduğunu savunur. Pragmatizm'e göre gerçeklik ise birey dışında tamamlanmış bir kavram değildir (Türer & Aydın, 2019, s.136). Pragmatist felsefedeki gerçeklik dinamik bir kavramdır, dönüşüm halindedir. Fakat nesnel gerçekliği de tamamıyla reddetmez; geçmişe bakarak sabit olduğunu kabul etmez fakat geleceğe dönük de var olabileceğinin mümkünlüğünü savunur.

Sembolik etkileşimcilere göre toplumun üyelerini bir arada tutan gündelik yaşamdır ve gerçeklik gündelik yaşam içerisinde her gün yeniden şekillenir ve değişir; bireyler ne kadar birbirleriyle etkileşimde bulunurlarsa o kadar sembollerin anlamı değişime uğrar ve dolayısıyla gerçeklikler de değişir. Tam da bu nokta da iletişimin tanımında yer alan uyuşma ve uzlaşmanın önemi ortaya çıkar. Bireyin toplumda etkileşimde bulunabilmesi ve böylelikle hem toplumun bir parçası olup hem de onu var ederken diğer bireylerle belli bir gerçeklik üzerinde uyuşması gerekir. Uyuşmanın olmadığı yani iletişimin söz konusu olmadığı yerde gerçeklikler paylaşılamaz, aktörler arasında anlam aktarımı gerçekleşmez.

Ne iletişim gerçekleşmiş olur ne de buna zemin görevi gören toplum dediğimiz ortak bir yaşam sürdürülebilir.

İletişimin diğer özelliği uzlaşma da yine bu kavramlar üzerinden açıklanabilir. Toplumu oluşturan bireylerin her birinin kendine özgü deneyimleri, onların doğruluk düşüncesini ve inançlarını oluşturan kategorilerini değiştirebilir. Bu sebeple iletişimde bir gerçeklik aktarımının olması için bireyler arasında bir uzlaşmanın olması gerekir. Ortak paydada buluşurken de bireylerin buna istekli olması, rıza göstermesi gerekir. Sembolik etkileşimcilik kuramına göre birey etkileşim esnasında kendini diğerinin yerine koyar, benlik sayesinde kendisini diğerinin gözünden görür ki bunların kişinin rızası olmadan gerçekleşmesi mümkün değildir.

Sembolik etkileşim kuramındaki özne ben ve nesne ben kavramları bu iletişim anlayışında sırasıyla karşı tarafa iletilen doğru ve karşı tarafın diğer bireyden aldığı doğruyu kendi gözünden görmesidir. Bu iki ben arasında bir fark mutlaka olacaktır, çünkü tek bir doğru birey özelinde bile sabit kalmaz. Pragmatizm bu noktada olguların yeni doğrular doğuracağını, bunun bir süreç olduğunu savunur.

Palo Alto Okulu'nun İletişim Anlayışı

Palo Alto grubu, farklı disiplinlerden gelen araştırmacıların bir araya gelerek, iletişim ve değişim konularında bir kuram ve terapi yöntemini geliştirdiği bir akademik gruptur. Grup üyeleri arasında Gregory Bateson, Margaret Mead, Ray Birdwhistell, Edward T. Hall, Erwing Goffman, Paul Watzlawick, Don Jackson ve Janet Beavin gibi antropologlar, etnograflar, kineziyoloji ve proksemiğin kurucuları, sosyologlar ve psikiyatristler yer alır (Bourse & Yücel, 2012, s.286).

Palo Alto Okulu, iletişim sürecine, dairesel nedenselliğe ve iletişimdeki bireylerin birbirlerini nasıl etkilediğine odaklanarak, etkileşime dayalı bir bakış açısı sunar. Alıcı ve gönderen odaklı edilgin bir iletişim anlayışından ziyade gönderenin söylem üzerindeki etkisi konusunda devamlı bir geri besleme yoluyla iletiler aldığı, böylelikle de sürekli bir etkin katılımcının olduğu bir iletişim düşüncesine sahiptir. İletişim, söz, jest, bakışlar, hareketler, mesafe gibi birçok davranış biçimini kapsayan geniş bir kavramdır. İletişimde esas alınan birim, birey değil bireyler arasındaki etkileşimdir.

Ruesch ve Bateson (1951, ss.5-6)'a göre bu okulda iletişim, olayların fiziksel, içsel, kişilerarası ve kültürel yönlerinin tek bir sistem içinde açıklanmasını sağlayan bilimsel model olarak görülmektedir. Ancak iletişim, yalnızca mesajların sözlü, açık ve kasıtlı olarak iletilmesine atıfta bulunmaz; insanların birbirini etkilediği tüm süreçleri içerdiği savunulur. Bu sebeple, bir insan tarafından algılanır algılanmaz tüm eylem ve olayların iletişimsel yönleri olduğu bu tanımla kabul edilmiş olunur.

Bu yaklaşım, öğeler arasındaki ilişkinin birincil öneme sahip olduğu dinamik bir süreç olarak iletişimi inceleyen ve anlayan “organikçi” olarak nitelendirilmektedir. Karşılıklı dâhil edilme iletişimin söylemsel yönünün yerini alırken ifade etme de temsilin yerine geçmiştir. İfade, temsilin yerini alır çünkü iletişim artık ayrı atomlar arasında izole edilmiş bir kanal aracılığıyla gerçekleşmez. Artık iletişim kurmak için araçlar kullanmak yerine insanlar ve çevreden oluşan ortak gövde iletişim alanı olarak kullanılmaktadır. Her şey iletişimdir: bilim, sanat veya günlük faaliyetler, iletişim alanlarından başka bir şey değildir ve iletişim, bilgi oyununu ve diğer tüm faaliyet türlerini yansıtabilir (Porcar & Hainic, 2011, ss. 4-6).

Watzlawick vd. (1967, ss.21-22), bu yaklaşımda gönderen-sembol veya alıcı-sembol ilişkisine odaklanmak yerine iletişimle aracılanan gönderen-alıcı ilişkisine odaklanmak gerektiğini savunur. Çünkü iletişim, sadece sözel, belirgin, yönelimsel mesajların aktarımını değil, insanların birbirini etkilediği tüm süreçleri kapsar. Tüm davranış biçimleri aynı öneme sahiptir, sözcükler kadar önemli olan hareketler de sözlere eşdeğerdir. Giyim tarzı da zaman ve mekân kullanımı kadar önemlidir. Hiçbir ögenin diğerine üstünlüğü yoktur, böylece sözel olmayan davranış da iletişimin anlamına katılır. İletişimde sistemik yaklaşım çerçevesindeki incelemelerde nesnelere tek başlarına, içeriklerini analiz ederek değil, bağlamsal ağları içinde gözlemlemek esastır.

Daha önce iletişimi açıklamaya çalışan mekânist ve davranış bilimsel yaklaşımların aksine sistemik yaklaşım bireyi ilişki düzeylerinde ve etkileşimlerinde ele alır (Watzlawick, vd., 1967, s.120). Bireyler, iletişim içerisindeyken tek başlarına değerlendirilmek yerine içinde buldukları ailesel, toplumsal, kültürel sistemler ele alınarak değerlendirilmelidir. Sistem ön planda olduğu için bireylerin iletişim sürecindeki kodlamaları ve kod açıklamaları bağlı oldukları sistemlerden mutlaka etkilenecektir. Bilinçli bir şekilde yapmasa da herkes zorunlu olarak kodlar dâhilinde hareket eder ve iletişimsizlik diye bir şey mümkün değildir.

Yaklaşımına göre her davranış iletişim olarak sayıldığı için tek sesli bir mesaj birimi ile değil, daha ziyade sözlü, tonal, postural, bağlamsal vb. birçok davranışsal biçiminin akışkan ve çok yönlü bir bileşimiyle karşılaşılır ve her biri diğerlerinin anlamına katkıda bulunur (Watzlawick vd., 1967, s.50). Bu durumda denilebilir ki iletişimsel olmayan hiçbir davranış yoktur ve en az iki bireyin bir arada olduğu tüm durumlarda etkileşim gerçekleşir.

Pragmatizm bireylerin davranışlarının sebepleri ile değil davranışlarının sistemi nasıl etkileyeceği ile ilgilenmiştir, bu yüzden Palo Alto Okulu'nun iletişim yaklaşımı pragmatiktir. Palo Alto Okulu'nun "İletişimsizlik mümkün değildir" aksiyomu bireyin başka bir birey varlığındaki tüm davranışlarının iletişim olduğunu vurgular. Karşımızdakinin her türlü davranışını, bu sözlü ya da sözsüz tüm iletişim yollarını kapsar, kendi açımızdan değerlendirip ortaya bir tepki çıkarırız. Bir birey, bir başkasıyla bulunduğu her an bu iletişim süreci devam eder, çünkü gündelik hayatın her aşamasında eylemde bulunmaya devam ederiz.

Bateson, bilinçaltının sürekli olarak mesaj alışverişinde tezahür ettiğini ve etkileşimin gerekli boyutlarını anlamak için davranışsal verilerden öteye gitmenin gerekmediğini varsayar. Bu varsayımın pragmatik sonucu, Palo Alto grubunun terapötik modelinin, davranışların neden olduğu veya nasıl olduğu yerine, şu anda etkileşimsel bir sistemde gözlemlenebilir olana odaklanmasıdır (Wilder, 1979, s.173).

Mekân Kavramı ve İletişim

Mekân kavramı da tıpkı iletişim gibi birçok farklı disiplin tarafından çalışılmaktadır; dolayısıyla da pek çok kullanıma ve karmaşık bir geçmişe sahiptir, bu sebeple de farklı tanımlamaları yapılan kavramlardan biridir. Çalışmanın konusu itibarıyla mekân kavramını, birey ve toplum ile birlikte ele alan tanımlama ve açıklamalar ışığında incelemek yol gösterici olacaktır. Urry (1999, ss. 96-97)'ye göre mekân, içindeki maddi nesnelere ayrı bir şeydir ve mutlak bir değer taşımaz, bu nesnelere indirgenemez ve toplumsal bağlamdan ayrı düşünülemez. Çünkü kavramsal olarak tek başına yalın bir şekilde var olmaz, farklı türde mekânlar, mekânsal ilişkiler veya mekânsallaşmaların bir araya gelmesiyle oluşur. Güçlü (2012, s.22) de mekânı toplumsal bulur; toplumsal

İlişkiler mekânsal ilişkilerden soyutlanamaz. Kentte kamusal alanda gerçekleşen etkileşimler ve rutinler sayesinde toplumsal bir yaşam var olur ve devamlılığı sağlanır. Kentin mekânı kullanımı ve biçimi de toplumsal hayatın değişimiyle birlikte farklılaşır. Sosyal pratiklerin değişimiyle birlikte mekânsal bir evrim söz konusudur.

Mekân ve toplum ilişkisini ortaya koyan bu açıklamalara göre mekânı var eden toplumsal ilişkilerdir, dolayısıyla gündelik hayattır denebilir. Mekân, gündelik hayatın tam da orta yerindedir ve yaşam pratiklerinin değişmesi ile mekânda yeniden var edilmektedir. Toplum, gündelik eylemleri gerçekleştirirken mekânla diyalektik bir ilişki içerisinde. Mekânın insan ve toplum üzerindeki etkisinin yanında mekânın kendisi de toplum tarafından var edilip, değiştirilir. Mekânın var edilmesi hem duyuşsal hem de zihinsel bir süreç gerektirmektedir. Usta (2020, ss.26-27), mekândan söz edilebilmesi için onun öznesi olan bir bireyin varlığının olması ve içinde bulunduğu mekânı algılayabiliyor olması gerektiğini vurgulamıştır. Yine Kurtar (2020, s.7) da mekânın bireylerin zihinlerinde tasarlanan bir şey olduğunu, üretilip tahakküm altına alındığını savunarak insan deneyiminin mekânın üretilmesinde önemli bir rol oynadığının altını çizer.

Aytaç (2013, ss.158-159), her bir mekânın, kendine özgü bir kültürel ortama, sosyal bağlam, aidiyet hissi ve yaşamsal bir kültüre sahip olduğunu belirtir. Mekân, farklı türden sosyal yapıların, cemaatlerin ve sosyal ilişki ağlarının oluşumuna zemin hazırlar çünkü bireylerin toplumsal ihtiyaçlarına yanıt verir, bir gruba katılmak, bir yere ait olmak, kalabalığa karışmak, ortak ilgi alanları olanlarla temas kurmak gibi ihtiyaçlarını karşılar. Sonuç olarak kentsel mekân, toplumsallık evreninin bir parçasıdır ve oradaki ilişkileri, konuşulan dili ve söylemi, ahlaki ölçütleri derinden etkiler ve farklı grupların ifade biçimleri, temsil ve törenleri, kolektif dışavurum pratikleri gibi çeşitli kültürel öğeleri ortaya çıkarır. Kent sakinleri, mekânla fiziksel/sosyal olarak bütünleşirken (arkadaşlık kültürü, vb.), sembolik/imesel boyutta da mekânın kültürel çağrışımlarına uygun bir dil ve söylem geliştirirler.

Edward T. Hall de 1966'da yayınlanan kitabı "Hidden Dimensions" adlı kitabında bireylerin farklı kültürlere göre farklı şekillerde iletişim kurduklarını açıklamaya çalışmıştır. Bir antropolog olan Hall, bu düşüncesini desteklemek için de mekân kavramı üzerine çalışmıştır. "Mekânın Antropolojisi" olarak da bilinen "Proksemik Teorisi"nde mekânın kültürel olarak farklı algılanmasına odaklanan Hall, bunun bireylerin iletişimini etkilediğini savunmuştur. Dünyanın, canlı varlıkların duyu organları sayesinde çevresinden iletilen mesajlarla elde ettiği bilgiler yoluyla oluştuğunu savunan Hall (1966:, s.41)'e göre görsel ve işitsel mekân önemlidir fakat "*Algılanan bilgiler kültür yoluyla değiştirilir*".

Bir antropolog olarak mekânla ilgilenen Edward T. Hall tarafından insanın mekân yönetimini tanımlamak için önerilen, "kişisel mekân teorisi" olarak da bilinen proksemi terimi, bireylerin çeşitli sosyal ve kişilerarası durumlarda korudukları mekânsal mesafelerin incelenmesi olarak tanımlanabilir. Bu mesafeler çevresel veya kültürel faktörlere bağlı olarak değişebilir. Hall (1959)'e göre insanlar, hayvanların kullandığı ve daha karmaşık bir sosyal davranışa izin veren genel proksemik kurallarını değiştirmiştir, çünkü sosyal ipuçları, etkilenen bireyin iç durumu hakkında diğerlerini bilgilendirir.

Hall, Sessiz Dil (1959) kitabında insanların farklı türden etkileşimlerin hedeflendiği "*bir dizi uzamsal alan taşıdıklarını*" önermiştir ve kültür çalışmalarını yürütürken, bireyleri diğerleriyle arasındaki mesafeyi korumaya yönlendiren ve başkalarının bu mesafeye saygı duymalarını sağlayan bazı yazılı olmayan kuralların varlığını

gözlemlemiştir. İnsanlar, başkalarının tercih edebileceğini düşündükleri benzer mesafeleri muhafaza ederek hareket etmektedirler. Bireyler arasındaki karşılıklı iletişimin sürdürülmesi ancak bu mesafe kullanımının yine karşılıklı olarak doğru şekilde anlamlandırılması ile mümkündür.

Hall, *The Hidden Dimension* (1966, ss.117-125) isimli kitabında mahrem, kişisel, sosyal ve kamusal alan olmak üzere dört kişisel alan seviyesi belirlemiştir. Kendimizi rahat ya da rahatsız hissetmemiz, örtük kuralların organize ettiği bu alanlar tarafından belirlenmektedir.

- **Mahrem Alan (0- 45 cm):** Bu mesafe yakın aile üyeleri, eşler gibi duygusal yakınlığımızın fazla olduğu bireylerle aramızdaki mesafedir ve bu mesafenin aşılması kişisel alan ihlali olarak görülür.
- **Kişisel Alan (45 cm- 1.2 m):** Kişinin diğerleriyle etkileşim sırasında mahrem alanını koruduğu, diğerleriyle arasında yaklaşık en az bir kol mesafesi olan alandır.
- **Sosyal Alan (1.2 m-3.6 m):** Hall (1966, s.121), özel bir çaba olmadığı sürece bu mesafeden kimsenin diğerine dokunmayı beklemediğini belirtir.
- **Kamu Alanı (3.6 m- 7.5 m ve ötesi):** Kamu içindeki iletişim alanıdır.

Hall (1959, ss.187-215), proksemi kavramını geliştirirken bir insanın diğerine ulaşmasında ortak deneyimler söz konusu olduğunda dil farklılığının görmezden gelinebileceğine dair inanışa şüpheyle yaklaşmıştır. Bu inanışa göre iki insan aynı deneyimi yaşadığında neredeyse aynı girdiler iki insanın sinir sistemini besleyecek ve iki beyinde aynı şekilde tepki verecektir. Fakat özellikle farklı kültürden insanlar söz konusu olduğunda, proksemi araştırmaları bu varsayımın geçerliliğine şüpheyle yaklaşır. Farklı kültürden bireylerin farklı duyuşal dünyaları vardır ve bu sadece uzamı farklı şekillendirmelerine sebep olmaz, aynı zamanda onu farklı deneyimlemelerine yol açar çünkü duyu merkezleri farklı programlanmıştır. Dolayısıyla da iletişim süreçleri de bu farklı anlamlandırmalardan etkilenir. Bir antropolog olarak kültür hakkındaki düşünceleri dolayısıyla iletişim alanına katkısı büyük olan Hall, bireylerin mesafe kullanımlarıyla aslında karşılıklarına dil ile ifade etmediklerini belirttiğini düşünür, bu sebeple mekân kullanımı da bir dildir.

Mekân Dili Üzerinden Pragmatik Bir İletişim Modeli

Çalışmanın esas aldığı kuramlar itibarıyla Hall'ün kültür teorisini incelerken bireylerin kültürü gündelik yaşamlarında kullanırken zihinsel olarak nasıl süreçlerden geçtiklerini incelemek gerekir, çünkü Sembolik Etkileşimcilik Kuramı'nda ve Palo Alto Okulu'nun iletişim konusundaki çalışmalarında öncelikleri, bireysel olarak etkileşim sürecinde hangi aşamalardan geçildiğidir. Kültürün Ötesinde (*Beyond Culture*) isimli kitabında Hall (1981, s.192), zihin olarak düşünülen şeyin aslında içselleştirilmiş kültür olduğunu savunur. Burada içselleştirilmiş kültür olarak düşünülen bilinçli bir şekilde organize olma halini kapsamaz, bireyin farkında olmadan çevresiyle uyumundan kaynaklı bir örgütlenme ve yönlendirme söz konusudur. Bireylerin çevresiyle uyum içinde olmasını sağlayan şablonlar sayesinde insanlar karmaşık bir hayatı yaşayabilmektedir (Hall, 1981, s.121). Bireyin çevresine uyumlanması için önem arz eden bu şablonlar, kültür yoluyla kazanılan ve kimliğin inşasında esas olan düzenlemelerdir (Hall, 1981, s.42). Buradan denilebilir ki kültür, iletişim ve zihin birbirini var etmek üzere iç içe çalışan bir mekânizma gibidir. İletişim sayesinde birey çevresinin tüm davranışlarını farkında olmadan kendi benliğinin bir parçası haline getirir ve bir iç ses olarak devamındaki tüm davranışlarında çevresine yansır.

Bu noktada çalışmanın temel kuramlarından sembolik etkileşim Hall'ün kültür tanımını da açıklamaktadır. İletişimi toplumun inşasında kaynak olarak gören sembolik etkileşimde, hayatın devam edebilmesinin ve insanların gündelik hayatlarını var etmelerinin yolu bireylerin karşılıklı kendi özne benlerinin yaratıcılıklarını birbirlerine aktarmalarıdır. Her ne kadar farklı anlamlar karşı tarafa iletilse de ortak bir paydada buluşmalı ki bir gerçeklik var edilebilsin. Sembolik etkileşim toplumu var edenin iletişim olduğunu kabul eder ve Hall de kültürün iletişim olduğunu savunur. Bu nokta da toplumu var edenin kültür olduğunun çıkarımını yapabiliriz ki zaten Hall de gündelik yaşamımızın kültür sayesinde devam ettiğini düşünmektedir.

Yukarıdaki görüşlerle paralel olarak insan ilişkilerini bir sistem olarak gören Palo Alto Okulu, her bir kişinin davranışının diğerlerinin davranışını etkilediği savunur ve onlardan etkilendiği için kişilerarası sistemleri geri bildirim döngüleri olarak görür. Ruesch ve Bateson (1951, ss.5-6), çevreden, diğerlerinden ve benlikten alınan izlenimlerin yanı sıra bu izlenimlerin gelecekte referans olması için saklanması, bir kişinin iletişim sisteminin ayrılmaz parçaları olarak kabul eder. Bireyler, karşılıklı olarak birbirlerinin eylemlerini dikkate alarak hareket ettikleri için etkileşimin gerçekleştiği bağlam her iki taraf içinde oldukça etkileyicidir. Eylemlerdeki süreklilik, pragmatik fazlalık bireye büyük miktarda bilgi sunar ki böylelikle de birey davranışı değerlendirebilir. Bireyin kendisini diğerinin gözünden görmesi ve böylelikle kendisini anlaması yani öz farkındalığı iletişime bağlıdır.

Yukarıda bahsedilen durum üst iletişimdir. Üst iletişim kısmı eksik veya zayıf olan bir iletişim sürecinde ortak bir anlamlandırma yani bilgi aktarımı yapmak mümkün olmayabilir. Bireyler içerik kısmını aktarabilir fakat içerik aktarılırken karşılardaki bireyin hangi niyetle iletişime geçtiğini anlayabilecekleri bir üst iletişimsel mesaj alamazlarsa başarısız bir etkileşim gerçekleşir ve iletişim sekteye uğrar. Bireylerin bağlamı değerlendirebilmeleri için karşılardaki bireylerin niyetleri doğrultusunda içeriğe bir anlam yüklemeleri gerekir ki kendi niyetlerini de aldıkları mesaja ekleyerek geri dönütte bulunmaları gerekir. Bunun için de bağlama hâkim olmak ve sözsüz iletişim öğelerini de birer mesaj olarak algılamak gerekir. Bu sebeple iletişim sadece bir sestem ibaret değildir, bireylerin tüm davranışları karşılardaki için etkileşim sürecine dâhil edilmesi gereken birer öğedir.

Bu noktada Hall'ün kültür ve mesafe hakkındaki düşünceleri önem kazanmaktadır. Gündelik yaşam içerisinde kültürün var edildiğini ve bireyler arasında sözsüz iletişim yoluyla paylaşıldığını düşünen Hall'e göre bireyler mekân ve zaman kullanımı gibi sessiz fakat konuştukları dile anlam veren iletişimleriyle bir örgütlenme oluşturmaktadırlar. Sözsüz iletişim öğeleri sayesinde kendilerini diğerlerinden ayırmakta ve kültürel bir kimlik kazanmaktadırlar. Sözsüz iletişim konuşulanın nasıl anlamlandırıldığının açıklaması niteliğindedir. Kişinin konuşulanları doğru yorumlaması ancak sözsüz öğelerin doğru anlamına ne kadar hâkim olduğu ile ilgilidir. Tüm bunlar da Palo Alto Okulu'na göre iletişimin aksiyomlarından içerik ve ilişki ile açıklanabilir. İletişimin ilişki yönü içerik yönünün anlaşılmasını sağlar. Kısacası, iletişimin bütünsel olarak başarılı gerçekleşmesi için sözsüz öğelerin en az sözel öğeler kadar farkında olunması ve çözümlenip süreç içerisinde kullanılması gerekir. Bu da ancak gerçekleşen iletişime dair bir iletişimin bireyin zihninde gerçekleşmesi ile mümkündür. Etkileşim esnasında sözel olmayan her türlü öğe, bireye üst iletişim kurması için birer kaynaktır. Bireyler insani ve toplumsal ilişkilerinde benliklerini ortaya koymak için her zaman dilsel yeteneklerini kullanmak zorunda değildir, çünkü iletişim becerileri yaşamlarında birçok farklı şekilde tezahür edebilir. İletişim, birebir insanlar arasındaki gündelik hayatı kapsadığı ve var

ettiği şekliyle ele alındığında insanın tüm davranışları göz önüne alınmalı ve nedenleri sorgulanmalıdır.

İletişimin eylemler üzerinden değerlendirmesinin yapıldığı pragmatik model çerçevesinde, tek bir doğrultuda iletişimden bahsetmek mümkün değildir, çünkü gündelik yaşam içerisindeki tüm davranışlar ve çevre etkileşim halindedir. Bireyin tüm davranışları iletişimin birer ögesi kabul edilir ve bireyin iletişim aşamasındaki zihinsel sürecinde etkin rol oynar. Gündelik yaşam içerisindeki her şey iletişime dâhildir, fakat Hall özellikle mekân kullanımı üzerinde çalışmalar yürütmüştür ve sosyal bilimler dünyasına “proksemik” kavramını kazandırmıştır. Bu çalışmada da kişilerarası iletişim bireylerin belli bir mekân içerisindeyken kullandıkları sözlü ve sözsüz dil kullanımı üzerinden incelenecektir, böylelikle oluşturdukları mekân dilinin iletişime etkisinin anlaşılması beklenmektedir. Bireylerin etkileşim esnasında farkında olmadan yaptıkları davranışların altında yatan uyaranlardan biri olarak içinde buldukları mekânı da dikkate almak iletişimlerini daha anlaşılır kılmamanın bir yoludur.

Amaç ve Yöntem

Mekânın insanlar üzerindeki davranışsal ve psikolojik etkilerini inceleyen araştırmalardan farklı olarak bu çalışmada, bireylerin mekânda karşılıklı bir etkileşim sürecine girerek anlamsal bir üretimde buldukları, dolayısıyla bir kültürü var ettikleri üzerine çalışılmıştır.

Araştırma yöntemi olarak gündelik hayat deneyimlerinin nasıl anlamlandırdıklarının ampirik incelenmesine olanak sağlayan etnometodoloji yöntemi kullanılmış ve bu çerçevede doğrudan katılımlı gözlem tekniği uygulanarak notlar tutulmuştur. Çalışmada nitel araştırma söz konusu olduğu için örneklem seçimi de konunun amacı doğrultusunda güdümlü örneklem seçim tekniği yoluyla gerçekleştirilmiştir. Bunun sebebi ise kuramsal çerçeve esas alınarak oluşturulan iletişim modelinin doğrulamasının en tipik bir biçimde genel kültürün bir alt grubunda gözlenebileceğinin düşünülmesidir. Çalışma kapsamında gözlem yoluyla toplanan veriler, gözlem yapılan cem evlerindeki bilirkişi niteliğindeki Alevi dedeleriyle yapılan mülakatlarla ve Alevilik üzerine yapılan akademik çalışmaların sonuçlarıyla teyit edilerek belli başlıklar altında sıralanmış ve göstergebilimsel analiz yoluyla değerlendirilmeye gidilmiştir. Bu değerlendirmeler doğrultusunda ise kuramsal çerçeveler esas alınarak oluşturulan iletişim modelinin geçerliliği değerlendirilmiştir.

İletişim Sürecinde Mekân Dilinin İncelenmesi

“Cem”in sözlük anlamı bir araya gelmesi, topluluk oluşturması gibi anlamlar içerir fakat sözlük anlamının ötesinde bir de terimsel bir anlam içerir ki belli kural ve esaslar çerçevesinde Hakk’ın zikredildiği özel bir toplanma anlamına gelir (Özer, 2007, s.14). Cem evleri de cem toplantılarının gerçekleştirildiği mekânlardır. Aleviler, dini görüşlerini tüm yaşamlarına yansıtmayı kendilerine bir görev edinmişlerdir fakat yine de Aleviliğin nesilden nesile aktarıldığı bir kültür olarak da var edildiği yerler esas olarak cem evleridir. Cem evleri Aleviler için belli zamanlarda bir araya gelerek hem ibadet ettikleri yerlerdir hem de kendileri ile aynı dini pratikleri gerçekleştiren kişilerle sosyalleştikleri, belli bir kültürü yaşattıkları yerlerdir. Bu sebeple, cem evlerinde gerçekleştirilen pratiklerin belli bir düzen çerçevesinde gerçekleşmesi devamlılık için esas kabul edilmektedir.

Çalışma kapsamında Beşiktaş ve Ümraniye’de bulunan cem evlerinde gerçekleştirilen cemlere her biri beşer kez olmak üzere doğrudan gözlemci olarak katılım sağlanmıştır ve

her iki cem evinde de cemin gerçekleştiği düzenin aynı olduğu görülmüştür. Cemlerde gerçekleştirilen pratikler aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Ceme katılacak olan bireyler belli bir düzen dâhilinde toplandıktan sonra “dede” olarak adlandırılan “mürşit” Kuran’dan ayetler okuyarak dua ile cemi başlatır ve devamında dünyevi yaşam ile ilgili o haftaki ceme özel bir sohbet başlatmak üzere kendi kürsüsüne oturur. Cem ibadetini başlatmadan hemen önce dizlerine beyaz havlu benzeri bir örtü serer.
  - Sohbetin ardından katılımcıların rızasını alarak ibadete başlayacağını bildirir.
  - Peygambere ve Ehli Beyt’ine salata selam getirilir ve zakirler saz eşliğinde ilahiler, nefesler ve duvazlar okur.
  - Cem sırasında belli görevleri yerine getiren 12 hizmet sahipleri, mürşidi selamlayarak karşısında sıralanırlar ve daha sonra yerlerine geçerler.
  - 12 hizmet sahipleri sırasıyla kendi görevlerini temsilen bir ritüeli sergilemek üzere cemi devam ettirirler. Bunlardan ilki olan “meydancı” adı verilen hizmetli, mürşidin karşısında yere bir post/seccade sererek selam verir ve mürşit devamında dua eder.
    - Daha sonra çerağcı, mürşidin önündeki 3 adet mumu Kuran’dan ayetler okuyarak sırayla yakar. Bunlar gerçekleşirken zakir sazı ile eşlik eder, mürşit ise duasıyla karşılık verir.
    - Devamında “ferraş” yani “süpürgeciler” mürşidin karşısında selam verdikten sonra yerdeki postu/seccadeyi süpürürler ve dua ile hizmetlerini bitirirler.
    - Sonrasında kürsünün sol tarafında ayakta duran “gözcü” asası ile mürşidin karşısında Kuran’dan bir ayet okuyarak yerine geçer. Hizmet sahiplerinin selam ve duasına karşılık mürşit de dua eder.
    - Hizmet sahiplerinin dua ve selamlamalarından sonra ceme katılan herkes topluca secde eder ve mürşit dua eder. Devamında zakir bağlamasıyla ilahiler ve nefeslerle cemi devam ettirir. Bu sıralama birkaç kez tekrar edilir ve her seferinde farklı dualar edilir.
    - Devamında zakirin bağlaması eşliğinde miraçlama söylenir. Bu sırada süpürgeci 3 kadın, mürşidin karşısında olacak şekilde el ele tutuşarak ayakta miraçlamayı dinlerler. Belinde kuşak olan katılımcılar ise bu sırada kuşaklarını birkaç kez çözüp tekrar bağlar gibi yaparak son olarak bellerine dolar ve bağlar. Diğer katılımcılar ise devamında secdeye giderler ve daha sonra herkes ayağa kalkar.
    - Miraçlama sonrasında yerden post kaldırılır ve semah başlar. Sonrasında mürşit dua eder. Duadan sonra semahçılar yere secde ederek işaret parmaklarını öperler ve mürşide arkalarını dönmeden yerlerine geri dönerler.
    - 12 hizmet görevlilerinden “saki” bir elinde bardak, diğer elinde sürahi ile mürşidin önüne gelir ve dua etmeye başlar. Mürşit de dua ile karşılık verir.
    - Sonrasında katılımcıların tamamı ayağa kalkarak mürşidin duasına eşlik eder. Bu esnada zakir de bağlamasıyla duaya eşlik eder.
    - Süpürgeciler tekrar mürşitin önüne gelerek dua ederler.
    - Devamında “lokmacı” denen hizmet görevlileri mürşitin karşısında dua ederler ve ellerindeki lokmaları mürşite ve zakire ikram ederler.
    - “Çerağcı” da tekrar mürşitin karşısına gelir ve mumları dua eşliğinde söndürür.
    - Gözcü de tekrar mürşitin karşısına gelir ve duasını eder.
    - Postu seren görevliler de postu dua eşliğinde toplarlar.
    - Tüm bu hizmet görevlilerinin dualarına karşılık her seferinde mürşit de hizmetlilerin her birine dua eder. Son olarak tüm hizmetlilerin duaları sırasıyla bitince de mürşit, cemi başlatırken kucağına sermiş olduğu beyaz havlu benzeri örtüyü toplar.

Katılımcıların davranışları ayrıntılı olarak gözlemlenmiş ve göstergebilimsel analiz yoluyla bu davranışların yorumlaması aşağıdaki tablodaki şekilde yapılmıştır.

Tablo 1. Cem İbadeti Sırasındaki Gösterge ve Ritüellerin Yorumlanması

	Gösterge	Gösteren	Gösterilen	Yorumsal bağlam
1.	Giyim/ Aksesuar	Kadınlarda kırmızı, erkeklerde yeşil olmak üzere bele bağlanan kuşak	Kötülöklere karşı korunmak ¹	Hz. Adem cennette dolaşırken nasıl ki Allah'ın korumasındaydı ve şeytandan korunuyordu, o şekilde tüm kötülöklere karşı kendini korumaya almak ve peygambere kendini yakın hissetmek için kuşak bağlanır.
2.	Selamlama	Katılımcıların sağ ellerini kalplerinin üzerine, sol ellerini göğse doğru koyması	Saygı göstermek ²	Yapılan eyleme içtenlik duyulması, Yaradan'a saygı göstergesidir. Bireyin O'na layık olduğunu göstermesidir ve birey tam bir teslimiyet içerisinde. Bireyin kalpten, yürekten bağlı olduğunu gösterir.
3.	Selamlama	Katılımcıların sağ ayak	Saygı göstermek ³	Kendi nefisini muhasebe etmektir. Saygı ve sevgi

¹ "Ahiliğin en önemli ritüellerinden olan "bel bağlama", yani "şed kuşanma" konusu, İmam Cafer Buyruğu'nda önemli bir yer işgal etmektedir. Buyruğa göre Hz. Muhammed bir gün Hz. Ali'nin evinde, Hz. Fâtıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin de olduğu hâlde otururken Cebrail a.s. elinde bir "buğday-ı sünbülî şeklinde bir nesne" ile gelir ve nesneyi Hz. Muhammed'in önüne koyar. Hz. Muhammed, elindekinin ne olduğunu sorar. Cebrail: "Yâ Resûlallah bir kemerdir ki Hak teâlâ anı kemâl-i kudretinden yaratmıştır. Ol vakit kim Hz. Âdem (a.s.) cennet içinde seyrân iderdi, bu murassa kemer anuñ belinde idi. Şeytân aña zafer bulmaz idi." der ve İblis tarafından kandırılan Hz. Havvâ'nın ve onun hatırı için Hz. Âdem'in yasak buğdayı yemesi ve cennetten kovuluşlarını anlatır. Hz. Âdem ve Hz. Havvâ'nın cennet libaslarından tamamen soyundurularak dünyaya indirildiğini, bu murassa kemerin de Âdem'in belinden düştüğünü ve Hz. İbrahim peygamber olduğunda bu kemerin onun beline bağlandığını bildirdikten sonra "Hâlâ size getürdüm ki Hak teâlâ emriyle senüñ belüñ bağlayam." der. Hz. Muhammed iki rekât namaz kıldıktan sonra Cebrail kemeri Hz. Muhammed'in beline bağlar. Daha sonra Hz. Muhammed Hz. Ali'ye hitaben "Yâ Ali ben de senüñ belini bağlayam, sen dahi Hasan ve Hüseyin'in bellerini bağla ki imamlardır." Diyerek Hz. Ali'nin belini bağlar. Hz. Ali, Hz. Hasan'ın, o da kardeşi Hüseyin'in belini bağlar. İmam Hüseyin kendi oğlu İmam Zeynelâbidîn'in, o İmam Muhammed Bâkır'ın belini bağlar. Bu silsile, Cafer-i Sâdik, Mûsâ-yı Kâzım, Ali Mûsâ Rızâ, Muhammedü'l-cevâd, Aliyyü'l-hâdî, Aliyyü'n-nakî, Hasanü'l-Askerî, Muhammed Mehdi'nin belini bağlamasıyla sürdürülür (Köksal, 2010, s.63)".

² "Cem ritüelinde "dâr" duruşu dışında kalan ayakta durma şekillerinden biri de "niyaz duruşu"dur. Niyaz duruşu, daha ziyade cem evine ilk gelindiğinde meydanda dede ve cemaatin huzurundaki duruşa verilen addır. Ayrıca bazı hizmetlerin başında ve sonunda hizmet sahiplerinin niyaza durdukları görülür. Bektaşilikte niyazın yere kadar eğilip secde etmekten ziyade ayakta saygısını belirtir bir şekilde durmak ve sadece başı öne eğmek olduğu kabul edilir (Akın, 2020, s.103)."

³ "Niyaz duruşu, iki çeşittir. Birincisi, sağ ayak başparmağını sol ayak başparmağı üzerine basarak sağ elin parmakları sol omuzu, sol elin parmakları sağ omuzu gösterir biçimde kolları göğüste çapraz bağlandıktan sonra hafif biçimde öne eğilerek durulan niyazdır (Akın, 2020, s.103)."

	Gösterge	Gösteren	Gösterilen	Yorumsal bağlam
		başparmaklarını sol ayak başparmaklarının üzerine koyması		beslediği kişiyi kendinden daha önde tutmak, onu üzmemektir. Teslimiyettir.
4.	Selamlama	Katılımcıların başlarının öne eğik durması	Saygı göstermek ⁴	Kişinin içtenlikle saygı göstermesi, ölmeden önce ölüme hazırlanmasıdır. Dünyevi kibirden uzaklaşması, teslimiyet öncesi son aşamadır.
5.	Eşya	Mürşidin dizlerinin üzerine havlu benzeri beyaz bir örtü	Her anlamda saflığı ve temizliği temsil etme ⁵	Birey inandığı ile kendini özdeşleştirir ve O'na yakınlık duyar, bu yüzden benzer olmaya çalışır.
6.	Selamlama	Mürşit ve zakirin birbirlerine "eyvallah" demesi	Birbirini olduğu gibi kabul etme.	Birey karşısındakini Yaradan'ın yarattığı haliyle, Yaradan'dan bir parça olduğu için kabullenir. Kişinin kendi özülü de barışmasına imkan sağlar.
7.	Vücut hareketi	Katılımcıların ilahi ve nefesler sırasında dizlerine vurması	Hayranlık duyma	Birey, Yaradan'ın tekliğini kabul eder ve O'na hayranlığını ve yakınlığını gösterir. Yaradan'la bütünleşir.
8.	Kıyafet	Cem de görevli kadınların cem sırasında giydiği oraya özgü siyah etek	Matem tutma ve olgun olma	Matem ve üzüntüyü belli etmek ve gösterişten uzaklaşmak için tercih edilen bir kıyafettir.

"Dâra durmak: Kişinin kendisini Hak, Hz. Peygamber, Hz. Ali ve Ehl-i Beyt huzurunda sayıp, nefisini sığaya çekmesi ve "ölmeden önce ölüme" hazırlamak için yapılan bir çeşit nefis muhasebesidir. Dâra durma şekli, canını yol uğruna vermeye hazır olduğunu belirtmek için ayaklar mühürlü (bk. ayak mühürlemek), eller önde çapraz bağlanmış durumda, baş hafifçe öne eğik olarak durmadır (Günşen, 2005, s.333)."

⁴ "Niyaz duruşu, iki çeşittir. Birincisi, sağ ayak başparmağını sol ayak başparmağı üzerine basarak sağ elin parmakları sol omuzu, sol elin parmakları sağ omuzu gösterir biçimde kolları göğüste çapraz bağlandıktan sonra hafif biçimde öne eğilerek durulan niyazdır." (Akın, 2020, s.103)

⁵ "Alevî-Bektaşî kültüründe renklerin de özel anlamları vardır. Bu cümleden olarak, *beyaz* Hz. Muhammed'e, *kırmızı* Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'e, *açık yeşil* ve *sarı* Hz. Hasan'a, *pembe* ve *yeşil* Hz. Hüseyin'e, *kara/siyah* ise Hz. Fâtıma'ya yakıştırılır. Kırsal kesimde yaşayan Alevî-Bektaşî kadın veya kızlarının başörtülerinin rengi de bu açıdan ayrı bir önem arz eder (Günşen, 2005, s.346)."

	Gösterge	Gösteren	Gösterilen	Yorumsal bağlam
9.	Aksesuar kullanımı	Kuşak bele bağlanmadan önce kuşağın üç kez öpülüp alınması	İnanç ve ahlakı içselleştirme ⁶	Bireyin ulaşması gereken inancı ve ahlakı, gündelik davranışlara yansıtarak devamlı bir şekilde kendine hatırlatmasıdır.
10.	Vücut duruşu	Sağ elin göğüste kalbin üzerine, sol elin ise göbük altına bağlanması, devamında iki elin göğüs hizasında çapraz şekilde omuzlarda birleşmesi	Teslim olma ⁷	Bireyin kendi benliğini bir kenara koyarak karşısındaki kişi yoluyla Yaradan'a her yönden teslim olmasıdır.
11.	Binaya girişteki eylem	Cem evinin içinde bulunan sütunların öpülmesi	Alçak gönüllü olma, teslimiyet	Hz. Muhammed'in "Ben ilmin şehriyim, Ali kapısıdır." sözünden yola çıkılarak içinde bulunulan mekân, cem evi kutsal kabul edilir. Mekânın içinin Yaradan'a ulaşmak için gerekli olan bilgileri ona verecek kişiyi yani Hz. Peygamberi temsil etmesidir. Kutsal üzerinden Yaradan'a ulaşılmaya çalışılır.
12.	Oturma düzeni	Erkek ve kadın katılımcıların kürsünün sırayla sağ ve sol tarafına oturması	Eşitlik sağlama	Kadın ve erkeğin farklılıkları olmasına rağmen cinsiyetler arası eşitliğin hayatın her alanında olması gerektiğini temsil eder.
13.	Vücut duruşu	Katılımcıların kürsüye doğru yere secde edip sağ, sol ve tekrar sağ ellerini öpüp, işaret	Sevgiyi gösterme, saygı sunma ⁸	Secde edilen yönün bir önemi yoktur. Fakat burada Yaradan'a duyulan sevgi ve saygının doğrudan kürsüye dönülerek gösterilmesi, yaratıcı ile yaratılanın tek vücut olarak görülmesinden

⁶ "Allah-Muhammed-Ali, başka bir tanımla Allah-insan-evren üçlüsünü simgeler. Allah-Muhammed-Ali üçlemesi, Alevî-Bektaşî inancının temelini oluştururken, Hacı Bektaş Veli'nin "Eline, diline, beline sahip ol." şeklindeki öğütünde yer alan "el-dil-bel" üçlemesi de bu kültürün temel ahlak kurallarını simgeler (Günşen, 2005, s.343)."

⁷ "Niyaz duruşu, iki çeşittir. İkinci niyaz duruşunda ayaklar aynı şekilde mühürlendikten sonra sağ eli göğüste kalbin üzerine, sol eli ise göbük altına bağlamak suretiyle ayakta baş ve göğsü hafif öne eğerek durulur (Akın, 2020, s.103)."

⁸ "Niyazın Alevilikte doğrudan insana karşı yapılması Allah'ın insanda tecelli ettiği inancıyla ilgilidir. Alevilikte niyaz cemalet cemale yapılır. Bu bakımdan niyaz, vahdet-i vücut üzerine kurulu bir anlayışı temsil eder. İnsana karşı niyaz, onun bedenine değil, Hak'tan bir parça olarak taşıdığı nura karşı yapılan bir uygulamadır (Akın, 2020, s.113)."

	Gösterge	Gösteren	Gösterilen	Yorumsal bağlam
		parmaklarını yukarı kaldırması		kaynaklanır. Allah'ın insanda tecelli ettiği inancı hâkimdir. Sırayla parmaklarını öperek de temsilen Allah, Muhammed, Ali aşkı için niyaz edilir.
14.	Selamlama	Ellerin ağıza, daha sonra altına götürülmesi	Sevgiyi gösterme, saygı sunma ⁹	Cem evine gelen her birey, meydana ve dedeye niyaz etmeden yerine geçip oturmaz. Niyaz etmek bir selamlaşma pratiğine dönüşmüştür. Parmağını öpmesi, dilimde Yaradan'ı her daim zikrederim demektir. Parmağını altına da koyarsa O, hep aklımdadır demektir.
15.	Selamlama	Eli kalbe koyarak karşıdakini selamlamak için eğilme	Sevgiyi gösterme, saygı sunma	Bir niyaz göstergesidir. Genellikle cem evine ilk girişte dede ve cemaatin huzuruna çıkıldığında karşıdaki üzerinden Yaradan'ı selamlamaktır.
16.	Oturma şekli	Cem sırasında elleri birleştirerek ya da sağ eli kalp üzerine koyarak oturma	Saygı gösterme, barışık olma ¹⁰	İbadeti başlatmak için dede rızalık alacağını söylediğinde herkes dizlerinin üzerinde oturur vaziyet alır ve ibadete gönüllü olarak katıldığını, orada bulunanlar ile barışık olduğunu gösterir.
17.	İbadet amaçlı eylem	Bir kadın ve bir erkek tarafından sürahide su	Arınma ¹¹	“Saki” veya “İbrikçi” olarak adlandırılan 12 hizmet görevlilerinden biri, elinde

⁹ “Ceme katılmak üzere cem evine gelen her birey meydana ve dedeye niyaz etmeden yerine geçip oturmaz. Bu çerçevede ceme yeni gelen kişilerin sağ el işaret parmaklarını sırasıyla yere, ağızlarına ve alınlarına (başlarına) götürerek gerçekleştirdikleri selamlaşma pratiğine de niyaz etme adı verilir (Akın, 2020, s.113).”

¹⁰ “Dede rızalık alacağını söylediğinde herkes edep erkân olarak dizlerinin üstüne oturmaya başlarlar. Bu katılımcıların bilinçli olarak ibadete katıldıklarını göstermektedir (Odabaşı, 2016, s.127).”

¹¹ “İbrikçi (Elsuyu, Sakacı, Saki, Dolucu, Şemsi): Cem’de su, şerbet, dolu dağılımını sağlayarak, Dedenin ve ceme katılanların tarikat abdesti almalarını sağlar. Erkek ibrikçi bayan da havluyu tutar. Dede ve en öndeki sırada oturanlar da ellerini yıkarlar. Fakat bu yıkama simgesel bir yıkamadır. Ellerin tamamı değil başparmaklar yıkanır (Kaplan, 2020, s.123).”

“Abdest almak: İslamiyet’te namaz kılabilmek için el, ağız, burun, yüz ve kol yıkamayı, başı ve enseyi mest edip kulakları temizlemeyi ifade eden abdest alma, Alevilik-Bektaşilikte bu bilinen zahiri anlamından başka, nefis

	Gösterge	Gösteren	Gösterilen	Yorumsal bağlam
		taşınması. Eller birleştirilerek önce sol, sonra sağ, sonra tekrar sol ele su dökülmesi. Sırasıyla önce kadının, sonra erkeğin elinin bu şekilde yıkanması		su dolu sürahi ile dedenin huzuruna gelir. Katılımcılardan bir kadın elinde bir leğen ve havlu ile ona eşlik eder. Karşılıklı birbirlerinin ellerini yıkarlar. Fakat buradaki yıkama işlemi yani abdest alma temsildir. Ruhumuzu arındırmak, alçak gönüllü ve mütevazî olmak için temsilen eller yıkanır. Suyun içine girdiği kabı da temizlediği, saflığın ve temizliğin içten dışa doğru olduğu düşünülmektedir. İnançlı bir kişinin de öncelikle dış bedenini değil ruhunu düşüncelerini temiz tutması, nefsinin kontrol altında tutulması istenir. Kul hakkından kurtularak gönlün temizlenmesi, kibir ve kinden kurtulmak buradaki asıl hedefdir. Tarikat abdesti ele, bele, dile sahip olmaktan geçer.
18.	Eşya	Sürahi	Arınma ¹²	İbrik, gönül abdestini temsil eder. Kadın erkeğin, erkek kadının eline su döker. Gönül temizlemektir. Karşılıklı yapılması da eşitliği gösterir.

muhasebesi yapmayı, kul hakkından kurtulmayı ve böylece gönlü temizlemeyi ifade edecek şekilde derin bir anlamda kullanılmaktadır (Günşen, 2005, s.331).”

¹² “İbrikçi(Sakka, Sakacı, Sakı, Dolucu, Tezekâr, İbrikar): Cem’de mersiyeler okuyarak sakka suyu dağıtır, susayanlara su verir. Lokmalar yendikten sonra, el temizliğini sağlamak için ibrik ve leğen getirip havlu tutan hizmet sahibidir. Saki “say’ı Hüseyin” diyerek Hazreti Hüseyin’in Kerbelâ’daki susuzluğunu anlatmak için onun aşkına su içilir. Sonra tezekâr bir bacı ile birlikte gelir. Birisi ibrik leğen birisi de havlu tutar, canlar ellerini yıkarlar. Fakat bu yıkama simgesel bir yıkamadır. Ellerin tamamı değil başparmaklar yıkanır. ...Âdem pis olamaz, pis olanı da su temiz edemez. Asıl abdest, Alevilerin abdesti esas budur. Nefsimizi, özümüzü bütün kötülüklerden temizleyerek, Yaratanın evi olan kalbimizi, gönlümüzü, temizleyerek onu orada mihman etmektir. İşte abdestimiz alınmıştır derken şeriatla aldığımız abdest değil, Allah’a verdiğimiz ikrardan, Hak, Muhammed, Ali ve Ehli beyit ile on iki imam yoluna girip, onun yani tarikatın hem inançsal hem de normal yaşantımız da kurallarını uygulayacağımız konusunda verdiğimiz ikrardır, işte aldığımız abdestimiz budur (<https://karacaahmet.org.tr/kutuphane-detay/6/alevilikte-12-hizmet>).”

	Gösterge	Gösteren	Gösterilen	Yorumsal bağlam
19.	Eşya	Post veya kilim	Yücelik ¹³	Ehlibeyti temsil eden bir posttur. İnanılan şeyde birleşmek adına temsili bir ibadet yeri sağlar.
20.	İbadet amaçlı eylem	Yere post serilmesi	Temizlik	Eskiden daha büyük bir kilim olarak serilip, görevlilerce ibadet onun üzerinde yapılırdı. Günümüzde cem meydanları büyüdüğü ve daha kalabalık mekânlarda ibadet gerçekleştiği için seccade boyutunda sembolik bir post kürsünün önüne serilmektedir. Bundaki amaç ibadeti temiz bir zeminde gerçekleştirmek, özel bir alan oluşturmaktır.
21.	İbadet amaçlı eylem	Postun serileceği yerin ve postun kadınlar tarafından süpürülmesi	Arınma	Dünyanın kirlendiğini ve dünyadaki pisliklerin tıpkı bu postun üzerindeki tozların süpürge ile temizlenmesi gibi insanlar tarafından temizlenmesi gerektiği anlatılmak istenmektedir. Ayrıca bu post, ehlibeyti temsil ettiği için gönülde kin ve kibir varsa posta gelmesin diye öncesinde serileceği yer süpürülür. Seccade olarak kabul edilen postun üzerine çıkan katılımcıların tüm belâ ve kötülüklerden kurtulacağına inanılır. ¹⁴
22.	Vücut hareketleri	“İkrar” kelimesinin duyulması ile katılımcıların sağ	Söz verme	İkrar, söz vermektir. Bu sebeple, cem ibadeti sırasındaki deyişlerde, nefeslerde bu kelime her

¹³ “Seccade: Alevî-Bektaşî kültüründe, bilinen anlam ve şeklinden çok farklıdır. Buna göre, cem ayininde hizmetler yapılmaya başlamadan önce “meydan” a serilen ve üzerinde hizmetlerin görüldüğü “meydan” büyüklüğündeki bez veya dokuma sergidir ki, bir anlamda “Nuh’un gemisi”ni, bir anlamda da Hz. Musa’nın Tanrı ile görüşmeye vardığında ayağının altına serilen “ateş deryası”nı simgeler. Seccadenin üzerine temiz olarak çıkabilen kişinin, tüm belâ ve kötülüklerden kurtulacağına inanılır (Günşen, 2005, s.341).”

¹⁴ Postun serilmesi ve yerinin süpürülmesi sırasında okunan duvaz ve nefeslerde “*Post cehennem narına perde oldu.*” dizesi geçmektedir.

	Gösterge	Gösteren	Gösterilen	Yorumsal bağlam
		eli önce kalbe daha sonra ağızlarına götürmeleri		duyulduğunda katılımcılar beden dilleriyle de bu yola girmeye yani Allah'ın birliğinden birleşmeye gönüllü olduklarını tekrar etmektedirler. Niyaz ederek, kalp ve akıllarıyla bu söz vermeyi desteklediklerini belli etmektedirler.
23.	İbadet amaçlı eylem	Semah sırasında kadınların elleri yukarı dönükken erkeklerin ellerinin yere dönük olması	Eşitlik ve adaleti temsil etme ¹⁵	Semah sırasında kadın ve erkek bir aradadır ki bu ikisinin eşit olduğunu temsil eder. Hak'tan alıp halka vermek anlamında eller yukarıdan aşağıya verme şeklinde konumlandırılmıştır.
24.	İbadet amaçlı eylem	Katılımcıların belli bir yöne değil de oturdukları düzende yere secde etmeleri	Bir olma	Burada belli sabit bir yöne dönülerek secde edilmez çünkü niyaz, selamlama, saygı sunma her zaman posta olur ve posta dönük oturulduğu için herkes olduğu yerde secde eder. O yüzden dede de ilk geldiği zaman önce posta niyaz eder, daha sonra yerine oturur. Niyaz Hak, Muhammed, Ali'yedir. Postun temsil ettiği şey ehlibeyttir. Onun yoluna girebilmek için secde posta doğru yapılır.
25.	İbadet amaçlı eylem	Bir kişinin eli ile bir kaptan katılımcılara su serpmesi	Ölenleri anma	Burada serpilene su, Hz. Hüseyin'in Kerbela'da susuz şehit edilmesi sebebiyle Cem'de dağıtılan lokma manasını taşır. Bu sebeple, Alevi inancında önemli bir yeri olan Kerbela Olayı'nda şehit edilenler için sular

¹⁵ “Semah 12 hizmetten birisidir. Pervâne denilir. Kelebekler gece ışığı giderler ışığın çevresinde o kadar yaklaşırlar ki, kelebeğin ışığa olan tutkusu onun hayatına mal olur. Semah insanın Hakk ile Hakk oluşunu, Hakk'a ulaşmayı sembolize eder. Ruhların Elest Meclisi'nde toplanması, insanın yaratılışı, yaşamı, yaşamın çeşitli bölümleri, ölüm ve aslına (Tanrı'ya geri dönüş) anlatılmaktadır. Semah'ta kadın-erkek eşitliği olmazsa olmaz koşuldur. Bu raksın başlangıcı, sonu ve birçok figürleri; kadınla erkeğin eşitliğini ve erin baciya saygı göstermesi gerektiğini anlatmaktadır (<https://karacaahmet.org.tr/kutuphane-detay/6/alevilikte-12-hizmet>).”

	Gösterge	Gösteren	Gösterilen	Yorumsal bağlam
				dualanır ve ikram olarak dağıtılsa yetmeyeceği için katılımcılara serpilir.
26.	Yiyecek	Cemde dağıtılan lokmalar	Paylaşma ¹⁶	<p>Cem ibadetine katılanların niyaz için dağıttıkları, herkese eşit pay edilen yiyeceklerdir. Temel amacı paylaşmaktır. Birliği, tevhidi temsilen her bir kişinin Hakk'ı birbirinde görmesidir. Ayrıca Alevilikteki eline, diline, beline sahip olmak düsturu “aş”ına sahip ol şeklinde de düşünülür ve paylaşılmaya değer olmalıdır.</p> <p>Naz/niyaz hizmetinde her canın lokmasının birbirine nasip olması, tevhidin simgelerinden birisidir. Ceme iştirak eden herkesin Hakk'ı birbirinde görmesi anlamını ihtiva eder.</p>
27.	Obje	Mum	Ruhun aydınlanması ¹⁷	Cem ibadeti sırasında, dedenin oturduğu kürsünün önünde bulunan 3 mum veya lamba Allah, Hz. Muhammed ve Hz. Ali'yi temsil etmektedir. Onların olduğu mekânların nurlandığı düşünülmektedir.

¹⁶ “Lokma: Dilek, istek, bereket ya da adak amacıyla ceme gelen herkesin lokmasının birbirine nasip olması için cem evine/tekkeye getirilen gıdalar” olarak tanımlanır. Naz/niyaz hizmetinde her canın lokmasının birbirine nasip olması, tevhidin simgelerinden birisidir. Ceme iştirak eden herkesin Hakk'ı birbirinde görmesi anlamını ihtiva eder (Akın, 2020, ss.105-113).”

¹⁷ “Bir kimseyi Bektaşiliğe kabul etmeye “uyandırmak” veya “can uyarmak” dedikleri gibi, ayin-i cemde mum yakmaya da “çerağ uyarmak”, “can uyarmak” derler ve bu deyimlerin ve de ayin-i cemde/erkânda bu deyimlere denk gelen hizmetlerin de derin anlamları vardır. ...çerağ uyandırmak: Cem ayini sırasında, mum, lâmba vb. aydınlatma araçlarını usulüne göre yakmak demektir. Mumları yakarak tekkeyi açmak anlamına da gelir. “Çerağ uyarmak” ifadesi de aynı anlamda kullanılır. Çerağlardan önce “Horasan çerağı” yakılır. Diğer çerağlar “delil” adı verilen metalden yapılmış bir kâsedir. Cem ayinlerinde yakılan mum, “delil” vb. aydınlatma araçları, Hz. Peygamber’imiz tarafından getirilen Hakk’ın nurunu sembolize eder. ...çerağ: “Mum” ya da “meşale”. Ayin-i Cem’de ruhun aydınlanması ve uyanıklığının bir sembolü olarak kullanılan çerağ. Bu sembol, Hz. Muhammed’in Tanrı’dan gelen ilk ışık olması anıdır (Günşen, 2005, ss.329-337).”

	Gösterge	Gösteren	Gösterilen	Yorumsal bağlam
28.	İbadet amaçlı eylem	Bir kişinin 3 tane mum yakması ve söndürmesi	Ruhun aydınlanması	Yaradan'ın ve Yaradan'a ulaşmak için yol göstericilerin bir sembolü olarak algılanan bu ışıklar aynı zamanda ruhun aydınlanmasını da temsil eder. Ayrıca, mum veya lambalar için "yakmak" yerine "uyandırmak" sözcüğü tercih edilir, çünkü Hakk'ı bulmak için ruhun uyandırıldığı, aydınlandırıldığı düşünülmektedir. Hakk'ın ve onun yol göstericilerinin ışığı ile ibadethanenin nurlandırılması amaçlanmaktadır. İbadet başlarken mumlar yakılır ve sonunda söndürülür, böylece ibadetin bireylerin ruhuna ışık olduğu, gönülleri aydınlattığı sembolize edilir.
29.	İbadet amaçlı eylem	Bir kişinin ibadet sırasında devamlı kapıda durması	Koruma ¹⁸	Dışarıdan gelecek herhangi bir olumsuzluğa karşı cemdeki güvenliği sağlamak amaçlı katılımcılar arasından seçilen bir görevlidir. 12 hizmetten biridir.
30.	İbadet amaçlı eylem	Bir kişinin ibadet sırasında devamlı kürsünün sol tarafında ayakta durması	Koruma, gözleme ¹⁹	İçeride karşılaşılabilecek herhangi olumsuzluğa müdahale etmek amaçlı, gözcü görevinde bulunan katılımcıyı temsil eder. 12 hizmetten biridir.
31.	Mekânın bir ögesi	Eşik\Kapı	Bütünün bir parçası	"Ben ilim şehriyim. Ali de onun kapısıdır. İlim isteyen kapıya gelsin." şeklinde rivayet edilen Hz. Muhammed'in sözünden

¹⁸ "Kapıcı (Bekçi, Pervane):7 Cem'e gelenlerin evlerini gözetler. Cem esnasında dışarıdan gelecek tehlikeye karşı insanları korur (Kaplan, 2020, s.123)."

¹⁹ "Gözcü: Törenin düzen ve sükûnetinden sorumlu olan kişidir. Uygunsuz davrananları önce uyarır, gerekirse dara çekilmelerini ister ve cezalandırır (Odabaşı, 2016, s.50)."

	Gösterge	Gösteren	Gösterilen	Yorumsal bağlam
			olmayı kabullenme ²⁰	yola çıkılarak, Alevi inancında eşik Hz. Ali'yi temsil eder.
32.	İbadet amaçlı eylem	Cem evine girişte kapı eşiğine basılmaması ve kapının öpülmesi	Yaradan'a giden yol, saygı gösterme ²¹	İçinde bulunulan mekânın kutsal kabul edilmesi. kutsal yere girilen kapının ise yine dinen önemli bir figürü temsil etmesi ve bilgiye ulaşmada tek yol olması. Yaradan'a giden yolun kirlenmemesi. Kapıdan geçmek, Hak yoluna girmektir ve kutsal kabul edilir. Bu nedenle niyaz edilerek, selam verilerek eşikten girilir. Eşiğe basılmaması veya eğilerek kapıdan geçilmesi saygı göstergesidir. Alçak gönüllülüğü ve teslimiyeti ifade eder. Eşikten geçilirken, bazı katılımcıların eşığı öpmesi de içinde buldukları inanışa bağlı olduklarının göstergesidir. İçeride bulunan her bir katılımcı Hakk'ın bir yansıması gibi kabul edilir ve her birinden tek tek helallik almak uzun sürebilir. Bu nedenle, her bir kişi buradan geçtiği için kapıya sunulan saygı, içeridekilere sunulan saygı yerindedir.
33.	Mekân	Meydan odası	Yaradan'a ulaşmak için gerekli bilgi	Cem evinin içi, ibadet edilen ana mekândır. Hz. Muhammed'i temsil eder.

²⁰ “Eşik: Bu, Ali olan kapının bir sembolüdür. Genellikle meydan kapısının üzerinde Hz. Muhammed'in şu hadisleri vardır: “Ben ilim şehriyim, Ali onun kapısıdır.” Bu nedenle eşik, mistik ışık ve bilgiye girişin bir sembolüdür (Günşen, 2005, s.338).”

²¹ “Cem ayinine gelen canlarla tek tek görüşüp niyazlaşarak helallik almak uzun süreceği için, canlar bu kapıdan girdiğine, ayakları bu eşikten geçtiğine göre, kapının eşiğine niyaz etmekle gönül indirip tevazu göstermek suretiyle canların tek tek ayaklarına niyaz edilmiş sayılır (Günşen, 2005, s.334).”

Tüm bu bulgular ışığında çalışmanın konusu gereği iletişim ve mekân kullanımı üzerine bazı yorumlarda bulunulabilir. Öncelikle, göstergelerin yorumlandığı tablo doğrultusunda görülmektedir ki araştırmanın gerçekleştiği mekânda bulunan birçok nesne ve mekâna özgü bazı bölümler anlamını mekânın içindeki etkileşimden almaktadır. Bunların da orada bulunan bireylerin davranışlarından kaynaklandığı görülmektedir. Katılımcılar, genel kültür içerisinde normal kabul edilmeyeceği için gerçekleştirmedikleri belli davranışları orada gösterebilmekte veya tam tersi bir durum da gözlemlenebilmektedir.

Cem evlerinin mimarisi düşünüldüğünde cemin gerçekleştiği meydan denilen yer binanın içinde bir bölümdür. Cem evlerinde, katılımcıların cem ibadeti dışında vakit geçirdikleri bahçesi, kafeteryası gibi binanın farklı bölümleri de mevcuttur. Fakat bireylerin davranışları gözlemlendiğinde görülmektedir ki meydana giriş yaptıklarında eylemlerinde, söylemlerinde farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Örneğin, cem ibadetine gelen kişiler kafeteryada otururken tanışıklığı olan kişilerle aynı masaya oturup sohbet başlatmışlar, selamlamalarını gündelik hayattaki gibi tokalaşarak veya gündelik dildeki gibi “merhaba”, “selam” (özellikle gençler arasında) gibi sözlü ifadelerle yapmışlardır. Fakat cem ibadeti için meydana giriş yaptıklarında tanışıklık derecesi gözetilmeden herkes yan yana oturmuş ve selamlama şekilleri değişmiştir. Meydana girdiklerinde kürsüyü selamlamak için 2, 3 ve 15 nolu göstergelerdeki selamlamayı tercih ederlerken, herhangi bir katılımcıyı 14 nolu göstergedeki gibi selamlamışlar ve mürşidi de yine bunlara ek olarak dinlerken 4 nolu göstergeyi kullanarak selam halinde dinlemişlerdir. Yine mürşit ve zakirin de cem ibadetine başlamadan önce temsili bir şekilde selam vererek (6. gösterge) başlamaktadır. Bu selamlama da kürsüye çıktıktan sonraki konularının onlara vermiş olduğu statü ile açıklanabilir. Çünkü ibadete başlamadan önce meydana girmeden zaten birbirilerini selamlamışlarken cemin başlangıcındaki selamlamayı mekânın onlara yüklediği misyonla gerçekleştirmektedirler.

Ayrıca, karşısındaki birey ile tanışlıkları ne olursa olsun cem ibadetine gelen herkes birbirini selamlamaktadır ve selamlama şekli oraya özgü gerçekleşmektedir. Kişilerarası samimiyet derecesi düşünülmezsizin herkese niyaz ederek selam verilmektedir, bu da mekânın kişileri oraya özgü eylemlere yönelttiğini bize gösterir. Gündelik hayatta tokalaşarak, yanaklardan öpme şeklinde veya sözel olarak gözlemlenen selamlamalar yerini cem evine özgü selamlamalara bırakmaktadır. Selamlamalardaki bu farklılıkların gözlemlendiği yer de cem evi içerisinde meydan bölümünde gözlemlenmektedir. Tanışıklık seviyesi ne olursa olsun meydan içerisindeki selamlamalarda kişisel mesafeler hep aynı şekilde korunmuştur ve temas içeren herhangi bir selamlama pratiği gözlemlenmemiştir.

Yine cem ibadeti sırasında “hizmetli” görevindeki kişiler oraya özgü kıyafetleri tercih etmektedirler. Bu tercihleri de yine tamamen oradaki görevleri yerine getirmek üzere, diğerlerinin bunu anlaması adına tercih edilmektedir. Böylelikle yapılan eylemler anlamlı hale gelmektedir. Örneğin, siyah etek giyen kadınlar, diğer katılımcılara göre daha önde ve dolayısıyla mürşide daha yakın oturmaktadırlar. Yine ön sırada oturan erkek katılımcıların da tıpkı kadınlar da olduğu gibi bellerine kuşak bağladığı görülmektedir. Giyim ve aksesuardaki bu farklılıklar diğer katılımcıların da onların belli eylemlerde bulunmalarını olağan karşılamasına aracı olmaktadır. Yine mürşidin de cem sırasında beyaz bir örtü kullanması, o ve diğer katılımcılar arasındaki hiyerarşik bir fark olduğunu belli eder.

Hizmetlilerin siyah etek giymesi, mürşidin beyaz örtü kullanması gibi giyim ve aksesuar seçimindeki renklerin de kişilerdeki belli davranışların bir göstergesi olduğu söylenebilir. Bu tarz renk seçimleri onlardan belli davranış kalıplarını sergilemelerinin beklendiğini işaret eder. Mürşit her daim katılımcılara doğru bakarken, cem sürecince katılımcıların ve yine hizmetlilerin -mürşidin önüne görevleri dolayısıyla geldiklerinde- başları hep öne doğrudur ve yere bakar vaziyette eğiktir. Mekân, bireyler üzerinde hiyerarşik bir düzene ve beklentilere sebep olmaktadır ve bu da eylemler aracılığı ile gözlemlenebilmektedir.

Mekânın bölümleri de oradaki bireylerden beklenen eylemleri yönlendirmektedir, çünkü belli bölümlere anlamlar atfedilmiştir. Her iki cem evinde de kapılar kutsal kabul edildiği için basılmadan geçilmektedir. Yine “meydan” denilen ibadetin gerçekleştirildiği yerde yüksek sesle konuşmama, abartılı şekilde gülmemeye, davranışların daha sade bir şekilde gerçekleştirilmesine herkes tarafından özen gösterilmektedir. Çünkü içinde bulunulan mekâna yüklenen anlam (33 nolu gösterge) kişilerin gündelik hayatlarında takındıkları hallerinin abartılı olduğunu onlara hissettirir ve daha sessiz bir hal alırlar. Tüm katılımcıların sükûnet içerisinde -cem ibadeti başlamamış veya bitmiş olsa bile- eylemde bulunduğunu gözlemek mümkündür.

Ayrıca belli bir fiziksel rahatsızlığı olmadığı sürece katılımcılar mürşidin önünde diz çöker vaziyette ve diğer katılımcılarla aralarında fazla mesafe bırakmadan, mahrem alan dâhilinde, yan yana oturmaya dikkat etmektedirler (10, 12 ve 16 nolu göstergeler). Bu da yine mekân içerisinde mesafe kullanımının bir iletişim olduğunu bize gösterir. Gündelik hayattaki tanışıklık seviyesinden ziyade orada bulunma amaçları aralarındaki mesafeyi belirleyici bir etmen olmuştur.

Her iki mekânda da katılımcılar için yerde kürsüye yönelik minderler bulunmakta ve böylelikle yere diz çöker vaziyette oturmaları teşvik edilmektedir. Minderlerin dağıtılma düzeni ise kürsüye yönelik hilal şeklindedir ki bu da ortamdaki her bir bireyin, birbirlerine yüzleri dönük oturmalarını teşvik eder. Bu da bize cem evlerindeki oturma düzeninin Hall (1966, s.47)’ün sosyopetal yani bireyleri yakınlaştırıcı mesafeye uyduğunu gösterir.

Yine oturma düzeninden yola çıkarak denilebilir ki cem evlerinde bireyler mahrem alanlarının ihlal edilmesini bir sorun olarak görmemektedirler. Aksine burada Hall’ün (1966, s.117) mahrem alan olarak sınıflandırdığı mesafenin ihlal edilip bunun sosyal alan (Hall, 1966, s.121) olarak görülmesi gönüllü olarak kabul edilmektedir. Bu da göstermektedir ki mekân, içerisinde sergilenen davranış örüntülerini belirlemektedir. Genel kültür içerisinde farklı sınıflandırılan alanlar söz konusu mekânın kendine özgü işlevinden dolayı iç içe geçmektedir. Mekânın dili, sosyal alanın yerine mahrem ve kişisel alanı koyarak yeni bir dil oluşturmaktadır. Bu da bize mekânın bireyler arasındaki iletişime etkisini açıklamaktadır. Ayrıca bireylerin eylemlerdeki değişikliklere gönüllü olarak katılım sağlamaları da sembolik etkileşimcilikle açıklanabilir. Birey içerisinde bulunduğu topluluğa dâhil olabilmek adına ondan beklendiği şekliyle davranışlarını uyumlamaktadır. Gündelik hayattaki mesafe kurallarını burada uygulamayarak ondan beklenildiği gibi eylemlerini değiştirmekte ve tepkilerini de uyumlandırmaktadır.

Hall (1966, s.105), sabit mekânların büyüklüğünün, şeklinin, düzenlenmesinin, eşya yerleşiminin tamamının mekânın iletişimin bir parçasını olduğunu kabul eder. Bu doğrultuda gözlemlenen her iki cem evi de değerlendirildiğinde görülmektedir ki ikisi de yüksek tavanlı ve oldukça büyük bir salon şeklindedir. Bu da katılımcıların orada buldukları zaman zarfında kendilerini daha yüce bir şeye itaat etmeye daha müsait hale

getirmektedir. Katılımcılar kendi aralarında konuşurlarken daha sessiz olmaya özen göstermektedirler ve bu cem ibadeti başladığında da aynı şekilde daha sessiz bir şekilde mürşidi dinlemeleriyle devam eder. Mekân içerisindeki oturma düzeni yan yana oturulacak şekilde düzenlenmiş ve içeriye ayakkabısız girilmesi gerekmektedir. Bu da katılımcıların cem ibadeti sırasında aralarındaki mesafeyi olabildiğince az tutmalarına sebep olmaktadır. Mekândaki oturma düzeni katılımcıları birbirleriyle yakınlaştırıcı bir düzendedir ve bu da mekân olarak bireylerin davranışlarına etki etmektedir.

Ümraniye cem evinde mürşidin oturması gereken kürsünün ön kısmındaki alan halısız kullanılmaktadır ve burada sadece postun serilmesi, semah dönülmesi gibi belli hizmetlerin yapılması beklenmektedir. Katılımcılar ile mürşit arasında böylelikle mesafe koyulmuştur. Beşiktaş cem evinde tüm zemin halı kaplı olmasına rağmen Mürşidin kürsüsünün önünde yer alan kısma minder koyulmadığı için yine burada da mesafe anlamında bir sınır söz konusudur. Cem ibadetine katılanlar ile mürşit arasındaki hiyerarşi bu mesafe ile iletilmektedir. Katılımcılar bireyleri yakınlaştıran (sosyopetal) düzende oturtulurken mürşit ile diğer katılımcılar bireyleri uzaklaştıran (sosyofugal) düzende oturtulmaktadır. Yine her iki cem evinde de kürsüler zeminden yani diğer katılımcıların oturduğu seviyeden yüksekte konumlandırılmıştır ki bu da yine mesafe anlamında araya sınır koymaktadır. Mürşit birçok açıdan farklı konumlandırılarak onun katılımcılardan statü olarak farklı olduğu belirtilmeye çalışılmıştır.

Cem ibadeti sırasında yüksek sesle konuşabilen tek kişi mürşittir hatta her iki cem evinde de ibadet sırasında mikrofon kullandıkları gözlemlenmiştir. Yine kürsüde mürşit ile birlikte yanyana oturan zakirin(ler) nefes ve duvazlar sırasında mikrofon kullanılmaktadırlar. Hizmetli olan katılımcılar ise seslerini sadece mürşide hitap ettikleri zamanlarda yükseltmektedirler. Bu da yine Hall (1966, s.114)'ün gürültü mesafeleri belirler kuralına uymaktadır. Kişiler, hiyerarşi anlamında birbirlerinden ayrıştıktıklarında ses yükseklikleri de farklılaşmaktadır. Aralarındaki mesafe kullanımı da aynı doğrultuda değişmektedir, farklı statüdeki bireylerden daha uzak mesafe tercih edilmektedir. Bu sebeple proksemik sistemi anlamak için Hall (1963, ss.1007-1018)'ün önerdiği gösterim sistemlerinden biri olarak ses yüksekliği çalışmadaki mekânda kişilerarası iletişimi etkileyen bir unsur olarak değerlendirilebilir.

Cem ibadeti sırasında kürsünün ve kapının yanında sürekli hizmetlilerden birinin ayakta durması mekânın katılımcılar için önemli olduğunu göstermektedir. Kapıda duran hizmetli, tüm meydanı içeriden gelebilecek herhangi bir olumsuzluğa karşı gözlemler ve aynı zamanda dışarıdan içeriye girişleri sembolik olarak kontrol eder. Katılımcı olarak toplumdaki herkesin kabul edildiği mekânda uyuma dikkat edilmektedir ve orada gerçekleşen ibadeti olumsuz etkileyecek veya katılımcıları rahatsız edecek bir duruma müdahale etmek amaçlı bu iki hizmetli görevlendirilmiştir. Bu da topluluk olarak uyuma ne kadar önem verildiğini göstermektedir. Yazılı bir kural olmamasına rağmen katılımcılar diğerlerinin davranışlarını cem evine ziyaretleri sırasında devamlı bir şekilde gözlemleyerek orada nasıl davranmaları gerektiğini öğrenmişlerdir. Bu da göstermektedir ki o topluluğu var eden mekândaki iletişimin önemli bir kısmı sözsüz iletişimle sürdürülmektedir, birey kendi benliğini inşa ederken sürekli olarak dâhil olacağı zihniyete maruz kalmakta ve bir parçası olmak için gönüllüdür.

Mekânda devamlı olarak katılımcılarda gözlemlenen belli sözsüz iletişim öğeleri bulunmaktadır. Örneğin, ibadet sırasındaki nefeslerde katılımcılar dizlerine vurarak ritme eşlik etmekte, bellerine bağladıkları kuşakları bağlamadan önce üç kez öpmekte, meydan odasındaki sütunları ilk meydana girdiklerinde öpmekte, yine ilk meydana girdiğinde

kürsüyü selamlamakta, belli sözcükleri duyduklarında beden dilleriyle saygı gösterisinde bulunmakta, oturdukları düzende secde etmekte ve semahta belli hareketleri tekrarlamaktadırlar. Tüm bu yapılan eylemlerin gösterge tablosunda da yer aldığı gibi sembolik bir anlamı bulunmaktadır ve her biri sözsüz iletişim ögesi olarak katılımcıların davranışlarını etkilemektedir. Topluluğun her bir üyesi diğerini gözlemleyerek uyumlu davranmak için çabalamakta, sembolik anlamını bilmese dahi farklı olmamak, aynılaşmak adına eylemlere katılım göstermektedir. Yapılan ziyaretler sırasında cem ibadetine 2 ila 3 yaşlarındaki çocukların dahi katılabildiği ve bu eylemlere eşlik ettiği görülmüştür. Sonrasında cemden sorumlu kişiler ile yapılan görüşmelerde de ne kadar erken yaşta buraya katılım olursa kişinin bağlılığının o kadar iyi olacağını düşündüklerini bilgisi alınmıştır. Bu da göstermektedir ki sembolik eylemler yoluyla bireyler, buraya özgü bir benlik oluşturup o toplumun bir parçası haline gelmektedir.

Cem evinde gözlemlenen diğer başka sembolik öğeler de bulunmaktadır: mürşidin kullandığı beyaz havlu, sürahi, post, mumlar, dağıtılan yiyecekler gibi. Tüm bu objelerin anlamı göstergeler tablosunda açıklanmıştır. Çalışma için önemli olan nokta ise her birinin iletişim sürecine sözsüz birer öge olarak katkıda bulunuyor olmasıdır. Katılımcıların tamamı sembolik anlamlara hâkim olmasa bile tüm katılımcılar gerçekleştirilen eylemlere bu öğeler yoluyla eşlik etmektedir. Çünkü her bir birey bu eylemlere katılım sağlamadığı zaman o topluluğa ait olmayacağını farkında olarak eylemlerini aynılaştırarak etkileşime dâhil olmaktadır. Cemden sorumlu kişilerle yapılan görüşmelerde de anlaşılmaktadır ki yapılan eylemlerin anlamları ve objelere yüklenen anlamlar tamamen semboliktir, fakat katılımcılar sürecin bir parçası olmak adına tüm eylemlere, dolayısıyla etkileşim sürecine gönüllü olarak katılım göstermektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada iletişim, sadece sözel mesajların aktarımı veya bedensel dilin karşımızdaki tarafından çözümlenmesi anlamına gelmemektedir. İletişim, bulunduğumuz ortamda tüm davranışlarımızla sergilediğimiz bir mesaj aktarımıdır, söz konusu tüm davranışlarımız ise bilinçaltımıza içinde yetiştirildiğimiz toplum tarafından bize aktarılmıştır. Kendimizin ve karşımızdakinin davranışlarından sürekli olarak kod açılımı yaparak günlük yaşantımızda etrafımızla iletişimimiz devam etmektedir. Bu süreçte kişi, sadece iletişimi devam ettirmez aynı zaman da iletişimde en büyük rolü üstlenen semboller, jestleri kullanarak anlamı yeniden inşa eder ve toplumun bir parçası olmak için hem bu üretime katkı sağlar hem de üretimden etkilenir. Bu süreç sadece birey olarak kendimizi değil toplum olarak da bizi şekillendirmektedir.

Mead'e göre "*İnsanın toplumsal örgütlenmesinde esas olan ilke, diğer bireye katılımı gerektiren iletişim ilkesidir (Mead, 2017: 264)*". Bu sebeple sembolik etkileşimcilik kuramına göre iletişim yoluyla toplumlar dönüşür ve oluşur. Bireyler, toplumun bir parçası olarak hem etkin bir şekilde bu dönüşümün bir parçasıyken hem de dönüşen konumundadır. Palo Alto Okulu'na göre ise etkileşimsel her durumda davranışın kendisi iletişimdir (Watzlawick vd., 1967, s.48). Peirce (James, 2019, s.25)'e göre bir düşüncenin anlamını geliştirmek için tek yapmamız gereken hangi davranışı üretmeye uygun olduğunu belirlemektir; dolayısıyla bir nesne hakkındaki düşüncelerimizde net olabilmek için nesnenin eylemsel olarak neleri ortaya çıkarabileceğini düşünmemiz yeterlidir. Bu da demektir ki Pragmatizm felsefesine göre fayda her şeyden önce gelir. Hall (1966, s.1)'e göre ise mesafe kullanımı yani proksemik kavramı kültürün detaylı bir açıklamasını yapabilmek için oluşturulmuştur. Buna göre de mekânı kullanma, bireyin davranışlarını dolayısıyla da iletişimini ve kültürünü şekillendirir. Çalışmada ele alınan bu çerçevede

kuramlar itibariyle de cem evleri mekân olarak toplumda bir kültürü var eder ve aynı zamanda da üyelerini bu kültürü oluşturan güçlü öğeler haline getirir. Genel kültürün içerisinde alt bir kültür grubunda ayrı bir gerçeklik üretilir, sürdürülür ve kültür kendi kendini zamanla dönüştürür. Bunun gerçekleşmesini sağlayan ise söz konusu mekânda gerçekleştirilen davranış örüntüleridir. Her bir katılımcı da bu ritüelin bir parçası olmayı gönüllü olarak kabul etmektedir, çünkü eylemin devamında bir topluluğun parçası olacaktır.

Yapılan gözlemler sonucunda görülmüştür ki cem evleri Aleviler için sadece bir ibadethane değil gündelik hayattaki genel kültür dışında kalan ayrı bir toplum olarak var oldukları yerdir. Sadece ibadet etmek için orada bulunmaktan ziyade sosyalleşmek, farklı beceriler öğrenmek, geziler düzenlemek gibi farklı amaçlarla da mekânı ziyaret etmektedirler. Orada buldukları zaman diliminde, içinde buldukları genel kültüre ait gündelik yaşamlarının dışında bir sosyal ortama dâhil olmaktadır. Cem ibadeti esnasında da diğer katılımcılarla hiç konuşmadan sadece orada bulunarak, davranışlarıyla niyetlerini karşılıklı bildirebilmektedirler. Bu sebeple denilebilir ki mekân olarak cem evi, katılımcılarını var ediyor ve katılımcılar orayı ziyaret ederek belli bir kültürün parçası olduklarını ifade edebiliyorlar ve kendilerini kültürel kodlar üreterek bir çerçeveye içine alarak diğerleriyle aralarına bir sınır çiziyorlar.

Geçmişten günümüze Aleviliğin ibadet pratiklerine bakıldığında görülmektedir ki şehirlere göç ile birlikte ibadet etmek için inşa edilen yapısal bir mekâna ihtiyaç duyulmuştur. Şehir yaşamından önce doğada bulunan bir yerin kutsal kabul edilerek ibadet için orada toplanıldığı bilinmektedir. Fakat günümüzde özellikle kentlerde Alevilerin ibadetlerini gerçekleştirebilecekleri yerler cem evleridir. Toplumun diğer mekân ve ritüellerinde, cem evlerinde yaşadıkları aynı etkileşimi ve karşılıklı niyetlerini ortak bir dille paylaşmaları mümkün değildir, çünkü cem evlerinde belli semboller ve eylemler aracılığı ile etkileşime geçmeleri mümkündür.

Bu çalışmada ele alınan Alevi toplumuna bakıldığında, ibadet sırasında gerçekleştirdikleri sembolik eylemler, büyük bir topluluğun deneyimi dolayısıyla zihni haline gelmiştir. Zamanla her bir katılımcı, eylemler üzerinden karşısındakinin rolünü tanımlayabilir, anlamlar üretir, aynı zamanda eylemler üzerinden de cevap vererek mekânın ondan beklediği benliği ortaya koyabilir. Fakat burada benlik sunumu ve karşısındakinin kimliğini anlama tamamen mekâna özgü davranışlarla bireylere iletilen mesajlar üzerinden gerçekleşir. Mekân içerisinde katılımcılar ortak bir sözlü dili paylaşsalar da aralarındaki ortaklıkta bunun bir payı yoktur ve paylaştıkları genel kültürlerinin dışında bir anlamlandırma ile etkileşime geçmektedirler.

Birey kendi benliği ile cevap verirken de içinde bulunduğu mekân itibariyle iç iletişimini düzenler ve eylemlerinde ortama göre düzenlemeler yapar. Örneğin, cem evi içerisinde farklı yaş gruplarından insanlar gözlemlendiğinde görülmektedir ki gündelik yaşamında niyaz ederek selamlama yapmayan bir genç yetişkin, söz konusu mekânda yaş fark etmeksizin herkesi tamamen oraya özgü niyaz ile selamlamaktadır. Yine gündelik yaşamında popüler kültüre uyumlu giyinen bir birey, cem sırasında oraya özgü kıyafetleri de giyimine dâhil etmektedir. Örneğin, protez tırnaklı bir genç kız cem evine girerken oraya özgü siyah etek giyip, beline kuşağını takarak farklı bir benliğe, o toplumun ondan beklediği ve ona atfettiği benliğe bürünür. Birey alacağı tepkiyi düşünerek eylemlerini dönüştürmekte ve karşısındakilerden de aynısını beklemektedir.

Mead, dini insanın topluluk halinde yaşamasının bir ürünü olarak görür, çünkü bireyler ritüeller ve semboller aracılığıyla benlik ve kimliklerini ortaya koyarlar (Özalp ve Yörük, 2017, ss.243-246). Bu çalışmada da Beşiktaş cem evinde protez tırnaklı genç kadın katılımcıların cemde aktif olarak yer aldıkları ve mekân içerisinde farklı olarak algılanmadıkları gözlemlenmiştir. Bu da göstermektedir ki Beşiktaş'ta bulunan cem evindeki topluluk farklı özne benler mekân kullanımına dâhil olduklarında mekânda oluşturulan dildeki farklılıkları tolere etmede daha geniş sınırlara sahiptir. Öteki için çizilen sınır daha geniş bir çerçeveye sahip olmaktadır. Öte yandan Ümraniye cem evini ziyaret eden bireylerin genellikle Anadolu'nun benzer yörelerinden o bölgeye göç eden vatandaşlardan oluştuğu gözlemlenmiştir. Bu nedenle de cem evini ziyaret eden kişilerin cem ibadeti dışında kalan diğer kültürel kodlarda da daha fazla ortaklaştığı gözlemlenmiştir. Bu yüzden topluluğa dâhil olan her bir bireyden beklenti özne benliğini bir kenara bırakarak daha fazla nesne ben özelliği göstermesidir. Beşiktaş ve Ümraniye ilçelerinin sosyo-kültürel olarak birbirlerinden farklı olmasının bu noktada belirleyici olduğu düşünülmektedir.

Hall (1959, s.148), binlerce deneyimin bize farkında olmadan mekânın iletişim kurduğunu öğrettiğinden bahseder. Bu nedenle, mekân ve iletişim ilişkisini incelerken, bireyin farkında olmadan çevresiyle uyumundan kaynaklı bir örgütlenme ve yönlendirme ile içselleştirilmiş bir kültüre sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu süreçte birey bilinçli bir şekilde davranmak yerine çevresinden aldığı tepkiler yoluyla bir iletişim gerçekleştirir. Bireyin ve dolayısıyla dâhil olduğu topluluğun zihnindeki şablonlar biyolojik değildir, etkileşim yoluyla yani kültür yoluyla kazanılıp aktarılır. Cem evleri özelindeki iletişim de aynı şekilde bireylerin mekâna giriş yaparak kazandıkları sembolik anlamlar üzerinden yürütülür. Bu iletişimin devamlılığı da ancak bireylerin bu kültüre maruz kalmaları ile mümkündür.

Pragmatizm çerçevesinde ise denilebilir ki söz konusu mekân olan cem evlerine giriş yapıldığında bireyin doğrusu dış dünyadaki gündelik yaşamdan tamamen farklılaşabilir. Dışarıda yapmadığı bir eylemin, burada anlamlı olduğunu düşünür ve sürdürür. Örneğin, kişi burada yere serilen posta kutsallık atfederek, eylemlerini uyarlar. Aynı nesneyi dış dünyada gördüğünde aynı tepki ile eylemde bulunmayacaktır. Sembolik etkileşime göre de nesnelere bizdeki anlamlarını esas alarak yaklaşırız ve bu anlamları da çevreyle olan etkileşimimizden çıkarırız. Eylemlerimizi de tamamen içinde bulunduğumuz gruba dâhil olmak, belli bir zihniyeti sürdürmek amacıyla gerçekleştiririz. Bu sebeple denilebilir ki bireyler, doğruluğun mekâna göre değiştiğini kabul ederler. İçinde bulunduğu dünyayı sağduyudan yola çıkarak deneyimler yoluyla inşa eder ve kendi gerçekliğini de oluşturur. Pragmatizm felsefesine göre de doğruluk ve gerçeklik teoriden değil pratiklikten kaynaklanır. Söz konusu mekân olan cem evlerinde de toplumsal zihniyeti oluşturan tüm gerçeklik, eylemler üzerinden gerçekleştirilir. Sağduyu ile çevreden etkilenen birey zamanla gerçekliği inşa eder.

Mekânı bir iletişim aracı olarak kullanarak, özne benleri bir araya getirerek ve onlara bir nesne ben sunularak mekân dışındaki tüm diğer benler ötekileştirilebilir. Özne benler, mekândaki eylemler yolu ile bir topluluk olma bilincinde birleşerek tek bir nesne ben olarak kendilerini kurabilirler. Yapılan bu çalışma bize bunun mümkün olduğunu göstermiştir. Topluluk olarak var olabilmenin yolunu ortaklaşmadan, ortak payda ve çıkarılardan oluştuğunu varsayarak diyebiliriz ki ortaklaşmanın yolu da medyatik inşalar aracılığı ile aynı anlamda buluşmaktır. Yani ancak iletişim sürecine dâhil olan bireyler ortak bir paydada buluşabilirler ve mekânsal dil de bunun için yeterlidir. Bireyler arasında aynı sözel dil paylaşılsa bile bu, aynı mekân içerisinde ortaklaşmak için

paylaşılan dil olmak zorunda değildir. Mekânı yaratma ve eylemlerdeki aynılık, bireylerin iletişim halinde olmaları için yeterlidir. Bireyler, mekânı yaratırken kullandıkları sembolik eylemler yoluyla ortak bir dil oluşturarak mekânı kendileri için bir inşa aracı olarak kullanmaktadırlar. Sembolik etkileşimci yaklaşımın da toplumun var olması için şart koştuğu medyatik mekanizmalar yoluyla etkileşim açıkça ortaya koyulmuştur.

Palo Alto Okulu'nun iletişimde dil yerine insanın var olduğu tüm durumları bir iletişim aracı olarak görmesi de bu çalışma ile kanıtlanmıştır. Aynı sözlü dili kullanmasına rağmen ortak eylemler aracılığıyla ortak anlamlar paylaşmayan bireylerin bir arada bulunduğu her bir insan grubunu bu sebeple bir toplum olarak ele almak mümkün değildir. Bireyin pragmatik bir şekilde diğerleri ile aynı anlamda buluşması gerekir. Birey ancak içinde bulunduğu bağlamın anlamını çözümlayebildiğinde iletişim sürecine dâhil olabilir. İletişimin gerçekleşmesinin en temel koşulu karşılıklı bireyler arasında semboller aracılığı ile bir anlam aktarımının gerçekleşmesidir zira bağlamın bütün olarak ele alınmadığı sadece veri aktarımının gerçekleştirildiği etkileşim iletişim yerine geçemez. Alevi toplumu cemlerde eylemleri yoluyla belli bir anlamda ortaklaşarak var olmaktadır. Mekana pragmatik anlamda dahil olan bireyleri kendilerinden biri olarak kabul etmekte ve eylemleri yoluyla kültürel bir kod üretebilmektedirler. Bu çalışmada da cem ibadeti sırasında eylemler yoluyla aynı zihniyeti paylaştığını göstermek alevi toplumuna dâhil olmak için yeterlidir.

İnsanlar, başka insanların görüş alanına dâhil olarak ve başka insanları da görüş alanlarına dâhil ederek birliktelikler, ortaklıklar oluştururlar. İnsanların bu anlamda sosyalleşmeleri, ortak anlamlar etrafında buluşmaları, kendilerini değerli hissetmeleri için gereklidir. Bireyler, bir başkasının gözünde kendini değerli hissettiği an bir topluluk oluştururlar çünkü birey, diğerinin nezdinde önemli bir insan olduğunu farketdiğinde ve itibar gördüğünü düşündüğünde ve bunun da karşılıklı olduğu durumlarda içinde bulunduğu durumdan haz duyar. Dolayısıyla da bu tür birlikteliklerden ne kadar çok kişi haz duyarsa o kadar fazla insani değer kazandığını varsayar. Toplulukların bir araya gelmelerindeki esas sebep budur denilebilir. Çalışmadaki Alevi toplumunun da bir araya geliş sebebi için de buldukları ortaklaşmadan duydukları hazdır diyebiliriz.

Sonuç olarak, gözlemlenen mekân cem evleri Alevilik üzerinden üretilen bir mekân olmaktan ziyade mekân olarak bir toplumsal benlik oluşumuna katkı sağlamıştır. Cem evlerinde yapılan tüm ritüellerdeki eylemlerin aynı olduğu görülmektedir. Eylemler yolu ile bireyler arasında bir gerçeklik var olmuş ve bunun nesilden nesile aktarımı da yine bu eylemler aracılığı ile olmaktadır. Dolayısıyla birey, belli bir mekândaki eylemleri yoluyla kendini ve ait olduğu topluluğu inşa etmektedir. Pragmatizm, varolan sıradan dünya gerçekliğini insani duyarlılıklara göre yeni bir anlam alanıyla yeniden var etmektedir. Kısacası, bireyin dış dünya gerçekliğine uyum sağlayarak onu zihinsel imajlarına, imgelerine göre yeniden var etmesidir. Dolayısıyla bireyler anlamları, bu bağlamda değiştirir ve Alevilik de kendi kültürel potasına göre kendi mekânını ürettiği simgesel düzeneklerle yeniden var edip yeni bir iletişim düzeni kurmaktadır. Sembolik etkileşimcilik ve Palo Alto Okulu'nun pragmatik bağları iletişimin bizatihi kendisinin de pragmatik olmasına neden olur.

Kültürel bağlamın farkına varılmadan içinde bulunulan sürece iletişim diyebilmek mümkün değildir. Her ne kadar karşılıklı konuşulan sözlü dil aynı olsa bile iletişimin gerçekleşmesini sağlayan, bağlamdaki ilişkileri kuran bireyler arasında paylaşılan kültürel kodlardır ve bireylerin bu kültürel kodları edinmeleri için ortak bir geçmişe sahip olmalarıdır. O yüzden dijital ortamlarda gerçekleşen süreçlere iletişim denilemez, iletişim

sürecinde muhakkak bireylerin birbirilerine bir değer yüklemeleri gerekir. Ancak dijital ortamlarda bireyler sanal bir gerçeklik üzerinden etkileşim halinde olduklarından bu süreç iletişime evrilemez. İletişimin gerçekleşmesi için bireylerin bir bağlam içerisinde ilişkiye girmeleri gerekmektedir.

Kaynakça

- Anık, C. (2014). İletişim Sosyolojisi Kuramsal Temeller. İstanbul: Derin Yayınları.
- Anık, C., Soncu, A. & Kırık A. M. (2017). İletişim Çalışmalarının Kavramsal Çatısı Üzerine Bir Analiz. Akademik Bakış Dergisi. 60, 619-634.
- Akın, B. (2020). Alevilikte “Niyaz” Kavramı Ve Niyaz Merkezli Ritüeller. Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi. 8(22), 98-116.
- Aytaç, Ö. (2013). Kent Mekânları ve Kimlik/Farklılık Sorunu. İdealkent. 9, 138-169.
- Blumer, H. (1969). Symbolic Interactionism Persepective and Method. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Bourse. M. & Yücel H. (2012). İletişim Bilimlerinin Serüveni. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Carey, J.W. (1988). Communication as Culture Essays on Media and Society (Revised Edition). New York: Routledge.
- Çağan, K. (2007). Değişim ve Postmodernlik: Zaman ve Mekân Bağlamında İletişim Araçları ve Anlamları. Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi. 17, 135-146.
- Durkheim, E. (2020). Pragmatizm ve Sosyoloji. Figen K. (çev.). Ankara: Dorlion Yayınları.
- Elden, S. (2009). Space I. R. Kitchin ve N. Thrift (Ed.), International Encyclopedia Of Human Geography içinde. Oxford, UK: Elsevier, 262-267.
- Gökulu, G. (2019). Sembolik Etkileşimci Teorinin Gündelik Yaşam Sosyolojisine Katkıları. Ekev Akademi Dergisi. 23(80), 177-190.
- Güçlü, S. (2012). Mekân Sosyolojisi ve Kentsel Mekan. Neslihan S. & Rıza S. (Ed.). Sosyo-Kültürel Farklılık ve Alaşım Mekanları: Kent ve Kentler içinde. İstanbul: Ezgi Kitabevi, 261-289.
- Günşen, A. (2007). Gizli Dil Açısından Alevilik-Bektaşılık Erkân Ve Deyimlerine Bir Bakış. Türkoloji Araştırmaları. 2(2), 328-350.
- Hall, E.T. (1959). The Silent Language. New York: Doubleday/Anchor Books.
- Hall, E.T. (1963). A System for the Notation of Proxemic Behavior. American Anthropologist. 65(5), 1003-1026.
- Hall, E.T. (1966). The Hidden Dimension. New York: Doubleday/Anchor Books.
- Hall, E.T. (1981). Beyond Culture. New York: Doubleday/Anchor Books.
- Hall, A. D., & Fagen, R. E. (1956). Definition of System. General Systems Yearbook. 1,18-28.

- James, W. (2019). Pragmatizm- Bazı Eski Düşünce Tarzları İçin Yeni Bir Ad. Ferit Burak A. (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kaplan, A. (2020). Cem Ritüellerinde Kültürel Bellek Oluşturma. Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. 96, 117-144.
- Köksal, F. (2010). Ayin, Erkân ve Adap Benzerlikleri Açısından Ahilik-Bektaşilik Münasebeti. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. 55, 59-70.
- Kurtar, S. (Ed.). (2020). Mekân Varyasyonları. İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Mead, G. H. (2017). Zihin, Benlik ve Toplum. Y. Erden (çev.), Ankara: Heretik.
- Morva, O. (2017). Chicago Sosyoloji Okulu'nun Etnografik Mirasını Yeniden Okumak: Dijital Etnografi Çağında Sembolik Etkileşimcilik. Moment Dergi Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi. 135-154.
- Muhammed, K. & Karadaş, C. (2008), Ebü'l-Muîn en-Neseî'ye Göre Allah ve Mekân. T.C.Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 17(1), 245- 262.
- Odabaşı, G. (2016). Alevi Geleneğinde Cem İbadeti. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. – Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi SBE.
- Özalp, A. & Yörük, A. (2017). Mead'e Göre Benlik: Etkileşim Dünyasında Toplum, Birey Ve Din. Turan-Sam Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi. 9(34), 241-246.
- Özer, C. (2017). Alevilikte Yolun Özü. Can Yayınları: İstanbul.
- Porcar, C. & Hainic C. (2011). The Interactive Dimension Of Communication: The Pragmatics of The Palo Alto Group. Journal for Communication and Culture. 1(2), 4-19.
- Rençber, F. (2012). Alevi Geleneğinde "Cem Evinin" Tarihsel Kökeni. Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi. 12(3), 73 -86.
- Ritzer, G. (2013). Klasik Sosyoloji Kuramları, H. Hülür (çev.) 6. Basım, Ankara: De ki Basım Yayın.
- Ruesch, J. & Bateson, G. (1951). Communication The Social Matrix of Psychiatry. W. New York: W. Norton & Company, Inc.
- Slattey, M. (2007). Sosyolojide Temel Fikirler. Ümit T. (çev.), İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- Tavokin, E.P. (2011). Mass Communication in the Modern World. Herald of the Russian Academy of Sciences. 81(6), 608–613.
- Türer, C. & Aydın, M. (2019). "Utilitarianism" ve "Pragmatism": Farklar, Ortak Noktalar.Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi. Güz, 28, 121-14.
- Usta, G. (2020). Mekân ve Yer Kavramlarının Anlamsal Açından İrdelenmesi. The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication. 10(1), 25-30.
- Urry, J. (1999). Mekânları Tüketmek. İstanbul: Ayrıntı.
- Watzlawick, P., Beavin, J. H. & Jackson, D.D. (1967). Pragmatics of Human Communication. New York: WW Norton Company Inc.
- Wilder, C. (1979). The Palo Alto Group: Difficulties and Directions of the Interactional View for Human Communication Research. Human Communication Research. 5(2), 171-187.
- <https://karacaahmet.org.tr/kutuphane-detay/6/alevilikte-12-hizmet>